

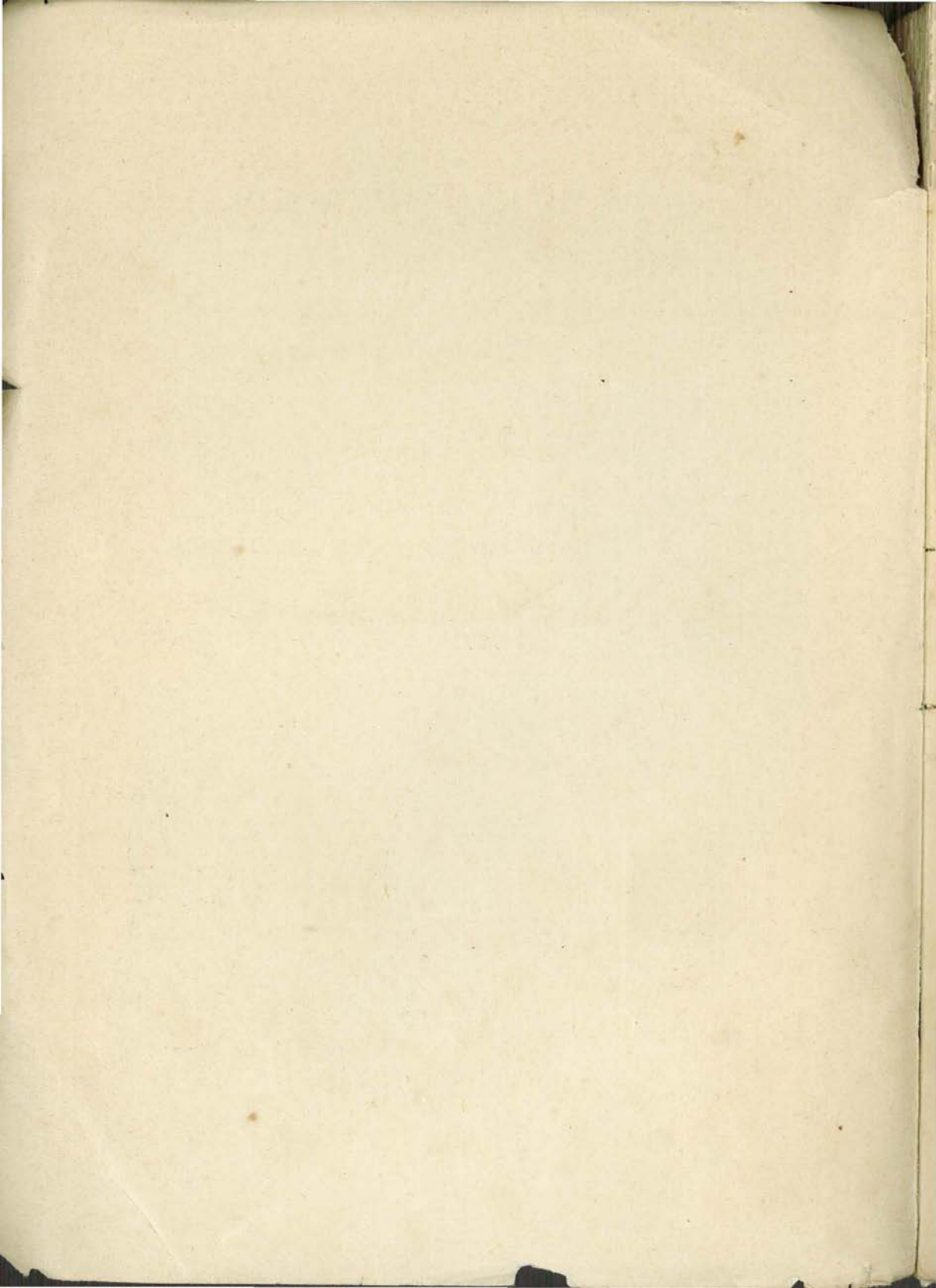
CUADROS DE COSTÚMS CASTELLONÉNCHS

EN ADITAMENT DE
TIPOS..... DE LA TÈRRA

PER

Enrich Ribés y Sangüesa

R. 1.116

D-3

3

CUADROS DE COSTUMS CASTELLONENCHS

Al joven Dr. en Filoso-
fia y Letras el inspirado poeta
y erudito escritor, Archivero
Bibliotecario del Instituto
General y Técnico Don
Luis Perest Comzo, su
devotísimo admirador
y buen amigo

Enrique Gillet

Novena - 1916.

Castellón

Cuadros de Costums Castellonenchs

(EN SERIO Y EN BROMA)

OBRA PREMIÁ PER UNANIMITAT EN LOS
JOCHS FLORALS DE LO RAT-PENAT
CELEBRATS EN VALENCIA
EL DÍA 31 DE AGOST DEL ANY 1915

Escrita en el llengüatje de la tèrra

per

Enrich Ribés y Sangüesa

Subvencioná la publicació
per l' Excelentísim Ajun-
tament de Castelló de la
o o Plana o o

ANY 1916

ESTABLIMENT TIPOGRAFICH DE FILLS DE J. ARMENGOT
Gonçales Chermá, 29 y 31

Es propietat.
Queda fet el depòsit que
la llei marca.

Als Lectors:

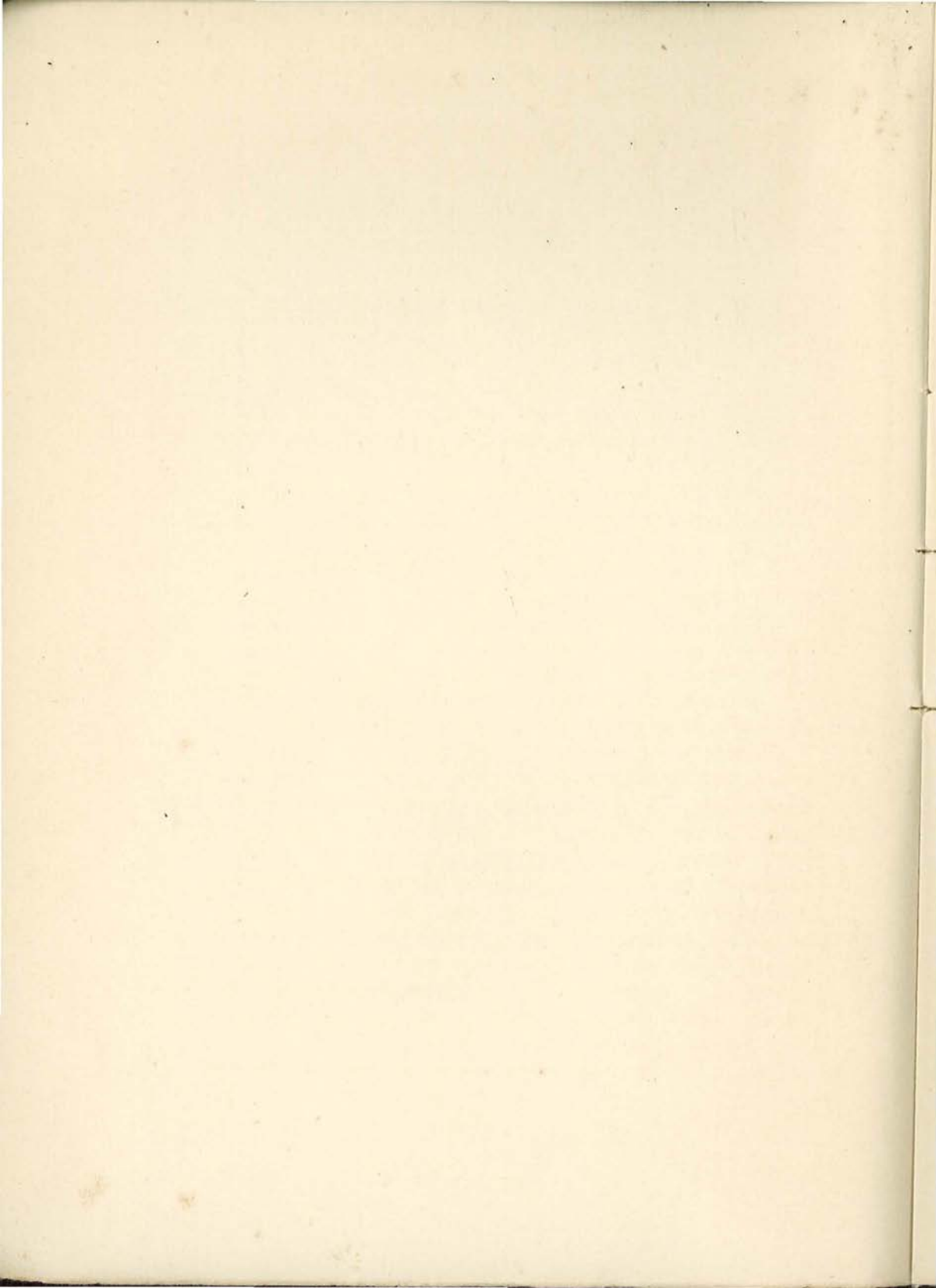
Comprenent que, molts, al tindre un llibre en les mans, lo primer que fan es fullejarlo, com si fora un mostrari de tèles pera triar el retall més vistosos o llamatius y, a voltes, de colors coentéts, — si es que no fan l' article oferint saldos a 13 perres la vara advertint que, els comerciants, encara guanyen el 75 per 100, después de traures els mòrts de casa, — he cregút del cás, que, al donar a la publicitat el present trebáll, estiguera illustrat en vistes de Castelló y fotografies de dos celebritats que van ser glories de la pintura y de la música y honra de la tèrra.

Pero... com cuant se vá de borrasca, encara que el arroz en paelló tinga moltes meçcles, si no se fá una bona ensaladeta pareix que falta tót, he cregút que, el millor complement de l' òbra, foren uns cuants tipos, caricatures y vinjetes que acrediten els Cuadros de costums castellonenchs, a cual efècte he compromés a mon germá Paco, que ha tirat de llápiç, y m' ha complagút.

Si la obreta te deféctes, deuen pasarse per alt, fer la vista gróssa, porque ningú pòt negarme que ni há algunes femelles que tenen llunárs, y, si ú no es un llunatic, en eixos capritjos que té la Naturaleza... orgánica, son mes tentadores que un chòrro de aigua fresca de les fonts de Benasal, y mes apetitoses que les fresas de bòsch amanides en ví de Moscatell y síc de teronges... de Uisiedo.

S' ha de tindre la mànega ampla y aplaudint al dibuixant perdonéu al

AUTOR

Preambul

AL JURAT:

TOTA nació, tot pòble, te un orige, una història, una religió, segons la idiosincrasia particular de cada raça, de cada tribu, de cada familia, en arreglo a ses creències y al gráu de cultura intelectual, social y doméstica.

No vaig a fèr digresions científiques, ni a alardejar de erudit, pera cantar—com un pollastre anglés— per los camps de la Història, desenterrant mòmies egipcies, ni judaiques, ni vullc entrar—com un furó escudrinyador— en los caus de la Geologia, ni m' agenollaré—mentalment—, davant de aquelles còves ahon vixqueren els hòmens primitius, ni de aquelles tombes en les que enterraben als morts, ni m' ocuparé de aquelles festes, que selebraben en les placestes de davant dels sepulcres, ahon ballaben, menjaben y bebién, tant contents, perque... en conter de plorar per los difunts, tenien *una juerga morrocotuda, una borrasqueta de meollo, una paelleta que's trencava l'ansa...* ¡Nó!

Yò, no he sigút tan *entreficát* com el prudent *Ulises*,

—que tenia mes cames que un gós galgo,—y vá recórrer a *pateta*, per casi totes les parts del món, estudiant les costúms, llengües y dialèctes de raçes y sub-raçes, que formen gran part de la familia humana.

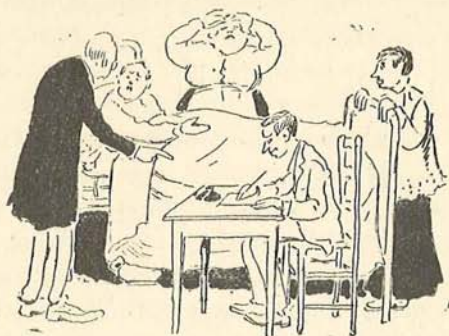
Me concretaré, única y exclusivament, al *Tema* proposat per el excelentísim Ajuntament de Castelló de la Plana y, en veritat díc, que no vullguera que 'm senanara la plòma, a fi de no ferir suceptibilitats de ninguna espècie, perque cadascú es fill de sa mare, pensa com pensa y parla com parla.

Pero... com la hipocresía no reça en mí y sóc mes churro que un aragonés, y m' agrada dir lo que sent, perque... *les còses clares y el chocolate espés*,—com se diu vulgarment—, al Jurat presente mon trebáll pobret en mèrits pero rích en franqueça basá en la realitat.

Si el trebáll tinguera que ser de crítica de costúms en benefici de la salut... entonces *sería farina d' atre costál*, perque hasta el pòbre Monláu,—si resucitara—, tornaría a morir-se de pena si haguera de concursar en els *Jòchs Floráls*, tocant punts higiénics, o es tornaría loco rematát, o tindria que esgarrar sa òbra de *Higiene Pública*, y anarsen cap-a casa, en lo llibre bais del bràç, com molts escritors, cómics y dramáticos, que después de trencarse la testeròla, van a un empresari—que, moltes vòltes no enten palota de lliteratura—, y els tira l' original per la cara y es queden sinse poder demostrar en públic, la belleça de les seues concepcions.

Pero... no vullc ficarme fondo, perque encara que la intensió fora en profit del pòble y de la regió, *en dirse les veritats se pèrden les amistats...* y yó no vullc pèdre 'ls pòcs amichs que 'm queden, perque teninne molts—*de nòm*— si 'm descuide 'm quede *com el gall de Moró, sinse ploma y cacarejant...* per no haber fèt lo que féu, en vida, aquell capellá rural que al hòra de la mòrt, pegant bocaes de agonía, vá dir als parents y conegúts que 'l cuidaben: *¡Éstic molt tranquil, molt content de morir-me!... ¡molt!...*

¡molt!... ¡Gracies a Deu que 'm mòrc!... ¡Tinc una gran alegríal... ¡Una gran satisfacció!... Y, tantes voltes eu digué que, 'l Notari del pòble, li preguntá: *Pero... ¿perqué está vosté tant content, Mossen Tadéo?...*; a lo que contestá el sacerdot: *Perque no tinc cap enemic en este mònd. ¿Sabeu perqué?... ¡Perque máy hé fét cap favór a ningú!...*

¡Castelló!... ¡Ses *Costúms!*... ¡A cuantes consideracions se presta el *Tema*, que tant alt pòt fer pujar el nòm de ma benvollguda *tèrra!*... Que el amor, grandísim, que yò tinc a *la Terreta*, no déu ser la causa de que sofoque, dins lo méu pít, els mèrits que té, ni els defèctes que pòt tindre una localitat que es la casa pairál dels que ham naixcút en élla.

La pasió no deu tapar el coneiximent: este es el lema que ha de portár, sempre, escrit en son còr l' hòme de imparcialitat, perque, *si la veritat sure* y els hòmens de acció social, son propagandistes posáts al servici de les grands causes, *les mases* despèrten a la llúm de la raó, y en la illustració que recibisen, a través dels temps, viuen en una atmósfera mes sana, oxigená per la regeneració y el progrés.

Les *Costúms*... antigues de Castelló, aquelles que caracterizaben a ésta Ciutát, distinguintla dels demés pòbles de *la Plana*, moltes han desapareixcút, les menys se conserven tal y conforme éren avants y, atres, están modificades,

perque, les còses corren parelles en les evolucions modernistes, olvidantse, en lo present, de les belleçes del pasát.

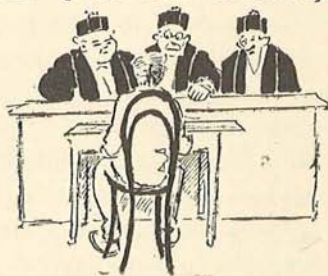
* * *

Yó, no sóc jove ni vell; estic com *el Coloso de Rodas*, escarramát sobre un estrét, en un peu apoyát en la montanya de les ilusions mòrtas y, en l' atre, sosteníntme en la montanya del atre costát, mes rocósa, mes llisa y mes pendent, sinse ginestas ni timonéts, espígols ni romérs, ahon poder agarrarme, cuant mon còs—per lléy de vida—no tinga fòrça per-a mantindres dret y caiga redolant, en braços de la traisonera mòrt, desapareixént per-a sempre, en les entranyes de la tèrra.

¡Yá no tinc la lloçanía dels vint anys!...; de aquella edát hermosa, de bohémia; anys, de alegríá; anys, de *tirarse al còll* les obligacións d' estudiant, per-a fèr vida de musòl, es dir, roncár a plé sòl y anar a fèr lo sereno per la nít, de café en café, de teatro en teatro, de báll en báll y de festa en festa, sinse arrimarme a la Universitat *ni per pienso... y ¡que 'studie el Nunsio!*... perque *les perres* estaben renyides en els papérs de pagos al Estat y se gastaben mes a gust *anant de parranda*.

Els sigróns m' els posaben al òlla, pero, yò, indolent y pereós com el primer, corresponía als sacrificis de ma 'stimá familia, *posantme al món per montera* y tenínt els llibres de la Facultát tancáts dins la maleta per-a que no s' ompliren de póls, ni de telaranyes. ¡Tant fón el carinyo que sentía per aquells *fills de Gutenberg*, que estaben allí, presoners y mes nóus que cuant ixqueren de casa el llibrer!.....

Enemig encarniçat dels drets de exámens, tenía la xifladura de que, ni els cate-

dràtics, Secretari y ofisials de Secretària, prengueren café, copa y puro, a la meua salut, en *les aguiletes* que traïen als estudiants, ademés de la paga que cobraben, segóns categories. ¡Que despues de buidarli a ú el bolsillo *l' unflaben a carabases* y alló éra un abús perque 'n menos gasto s' en compraben, en l' hòrta de *la Plana*....

Y esta franca declaració, esta *méa culpa... méa culpa... méa máxima culpa...* este acte de contricció, dít a la orelleta del Jurát, no és—com pareix—*una eixida de peu de banch*, nó, es tan sòl una expontaneitát, una transparència, una espècie de fotografia barata,—en postál,—ahon em retrate de còs sanser, per-a que vetjen vostés el perquè no púc ocupar-me de *costúms* tan antigues com yó vullguera. ¡Que *els anys y la pràctica... fan mestres!*... y yó, no soc agüelo, ni mestre en res, ni molt menys en estes coses de *Costúms...* de ma tèrra, en les que ningú pòt *chafarli la guitèrra*, en cuentos històrichs, festes típiques y recordançes de tipos de Castelló, al entusiasta President de *Lo Rat-Penat*, doctór don Fransisco Cantó, a quí no tinc el honòr de coneixer personalment, pero *que li he prés la filiació*, —gojántme llegínt los seus escrits—per son amor a son bressòl de nú,—que es el meu—y per ser el pintór que millor ha pintát les tradicións del nòstre pòble, en los pin-cells de ses remembrançes de xiquét, en los colòrs bonícs de son carinyo als que fóren y son els seus companys, y en la paleta de la gratitut y amor fillál a *sa mare*, a esta Ciutát agermanada a la hermosa Valencia, eixa pèrta tirá —en una glopá de bromera blanca,—per lo mar llatí, als pèus de *El Micalét*, eixa patria de artistes y trovadors, que donaren vida als fèrros y pedres, als bronces y als márbres, o cantaren en sa inspirada llira vòra al riu Túria; eixa Ciutát fidalga, hospitalaria y falaguera, fònt supèrba de llibertats y de progrés; eixe *jardí de Espanya*, ahon no se pòt saber si les ròses y els clavells se crien en les hòrtes o en les

cases, o si son les cases jardins flairosos y preuáts ahon se críen les dónes; perque totes les flórs del camps, se mustiguen al vore la hermosura de les valencianetes *de la sòca*, o reviuén cuant élles, fent pomélls de alelís y nardos, llíris y clavélls, magnòlies y viòles, en sos úlls de fòch els donen calór, en son alé suáu vida, en sos besos amorosos lloçanía y tendrura en ses mans, fines com lo blanch setí, cuant, en lo mes de Maig, les pòsen en gèrros de test y de porcelana, com penyora de amór, com ofrenda de virtút y de relligió, als pèus de la Mare del pobrets Desamparats.

Pues... sí, senyors del Jurát; el doctor Cantó *té la culpa* de que yó siga un atreuit al optár al prèmi del Tema, en estos Jòchs Floráls. Y díc que es el culpable el doctor Cantó, perque, a éll li está vedát el concursar en esta grant festa de cultura regional, per lo càrrec que ocupa en eixa entitat de engrandiment que, al honrarvos a tots, vosatros la honréu a élla, per la *Patria, Fides, Amor*, cuals sentiments del ánima regionalista y valencianista, creixen y perduren y perdurarán en lo còr del pòble que viu, joyós, en lo Tèmple de la Gaya Ciencia, en torn de la *Senyera Valensiana*, que s' enlaira per la regió llevantina, cuant menejant les áles, vòla *Lo Rat-Penat* per còstes de Llevánt com pregoner de la Fáma y del Progrés Llemosiniste.

En fi: que yó, allá vaig a vore *si sòna la flauta per casualitat...* Y no es que pretenga pujár com *lo reyét o reyetó*, —que es el aucéll que vòla mes alt,—no; m' entretindré volánt baixét, baixét, per los bláts y cánems de la *Plana*, com la pobreta terreròla.

L' Autor

La Romería a la Madalena

ESTA festa es la mes important, la mes antiga y típica que 's fá en Castelló de la Plana.

Un Baldoví y un Escalante o un Palanca,—si haueren estat algun any en l' ermitori de la Santa,—*quant de súc* haurien pogút traure portant al teatro valensiá, en son ingèni creador, còses y casos, tipos y vocables dels *llauradors venturosos* d' esta tèrra, que van ser y son mes feliços que Abraham en els temps patriarcals.

Pero... com yó, no tinc *la sombra*—ni sisquera *la penumbra*—, que tingueren aquells escritors festius, que foren orgúll y glòria de les Lletres Valencianes, em veig obligat a anarmen per les rames, com lo teulaí que 's fica per lo fullám d' un anohüer molt grant y no pòt eixir fásilment d' aquella 'specie d' enfilat vert, ahon tropeça y tropeça, hasta que cansát de pegar cabotáes, cáu ataran-tát per l' esfòrç gastát en buscar l' aire y la llibertát.

Fér un estudi, retrospectiu, de tót lo que afècta als Cuadros de Costúms Castellonenchs, es còsa que encuentre

algo dificultosa, porque... si vóls pujar per la escala de la Història t' espòses a trencarte *la crisma* si 'ls escalóns t' els fan esvarosos en el sabó de la crítica; y si nó pòses rés absolutament de datos y cites, époques y fèches, es facil que 't diguen burro, o que lladres a la lluna, o que éres un *llandero* imposible de resistir.

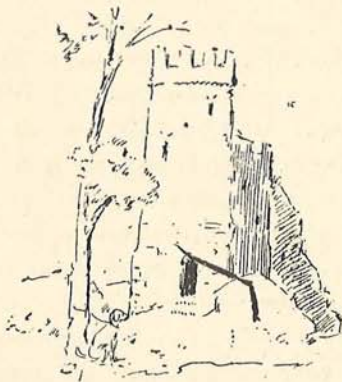
No tinc pues, mes reméy que pujar en la moto-cicleta —alquilá de casa Ecroyd—y, a sisanta quilómetros per hõra, m' en vaig a recorrer el terreno de la que fón la regió

Ilercavònia, per-a escarbar, com un gat frestech, en los fonaments de l' antiga *Sepeláco*. ¡Que la falta de mérit quede compensá en l' esfórç empleat en les pujáes y baixáes del camí y el gasto de bencina per-a el motór y de carburo per-a el faròl de la máquina, equivallga al desgast de les cèlules nervioses o cerebráls!...

* * *

Escolano y Viciana primér y, despues, el que fón escribá y Notari del Ajuntament de Castelló, Joseph Llorens de Clavéll, nos deixaren testimonis escrits, sobre 'l orige de Castelló; y Antonio Pío, en lo seu *Itinerari*, asegure que els primers pobladors fóren *Grécs*, despues *Jónios*, y mes tart *Romans*, seguint els *Gódos* y en els últims sigles passats els *Alárbs*, (Moros).

El pòble antic, fón edificat

en la montanya y tenia al cóstat un Castell, y per allí davant pasaba una fònt, coneguda per *la Fònt de la Reina*.

El Castell de Nadál, el guardaba una goseta; pero, els historiadors, no mós diuen ni la espècie a que perteneixia l' animalét, ni el colór de la péll, ni si vá tindre goséts, per-a que no 's perguera la llaór.....

¡Llástima no haber vixcút en temps antíc, *plantantse en els 25*... per-a viure com en l' actualitat, y ser testic verbál d' aquell sermó elocuentísim que vá pronunciar el dominico Fray Manèl Martín y Picó!...

En éll, va dir que *Joseph Lloréns de Clavéll, fón l' únic que, en 1.725, escrigué unes Memòries de esta villa y que tenia l' original*, etc.--*Pròlec*--6 de Dicembre de 1.791.-(1).

El que fón Bibliotecari del Institut de segond Ensenyança y croniste de esta capital don Joan Balbas, s' ocupa d' estos asuntes en les *Efemérides* del 23 de Ginér de 1.734, com també de la mòrt de Llorens Clavéll y de les *Memòries* de Castelló de la Plana, escrites en 1.725, etc. (2).

L' erudit Archiver de la Excma. Diputació Provincial y Bibliotecari del Institut General y Tècnic, don Francesch Almarche; el ilustre Catedràtic de Geografia e Històries don Lluís del Arco; el grant regionalista en Gaetà Huguet, y el *cuarteto filosófic*... vullc dir, els Lisenciats en Filosofia y Lletres, en Salvador Guinòt, en Joan Batiste Carbó Domenech, en Ramón Huguet y en Lluís Revést Corço, y finalment, el publiciste y poeta llorejât, don Carlos Llinás Brea, actual croniste d' esta Ciutat, y Archiver del excelentísim Ajuntament, son *bònes fonts*... de coneiximent, sobre 'stos punts; y yó, com *tenia set*... he begút en elles una micoteta, porque... si beguera mólt, d' un tiró, tindria pòr de caure malalt d' una dilatació d' *estómech*, o de una hidropesía; y no estíc dispòst a que 'm fasen burla els xiquets, si tinguera que eixir per los carrers *unflát com un bóto*, posant en un conflicte al sastre que 'm fá la róba,

(1) En Valencia, per don Benito Monfort, any 1.791.

(2) El llibre de la Provinsia de Castelló, J. Armengot, 1.892, Pág. 404.

que difísil sería el acertarme, 'ls pantalóns y americana y chaleco, y tindria que posarme tiránts de contra-mida, y yó, t'nc molta entema a esta clase de *barrigueres per-a mamíferos bimanos, homnívoros y cosmopolites*. (!).

* * *

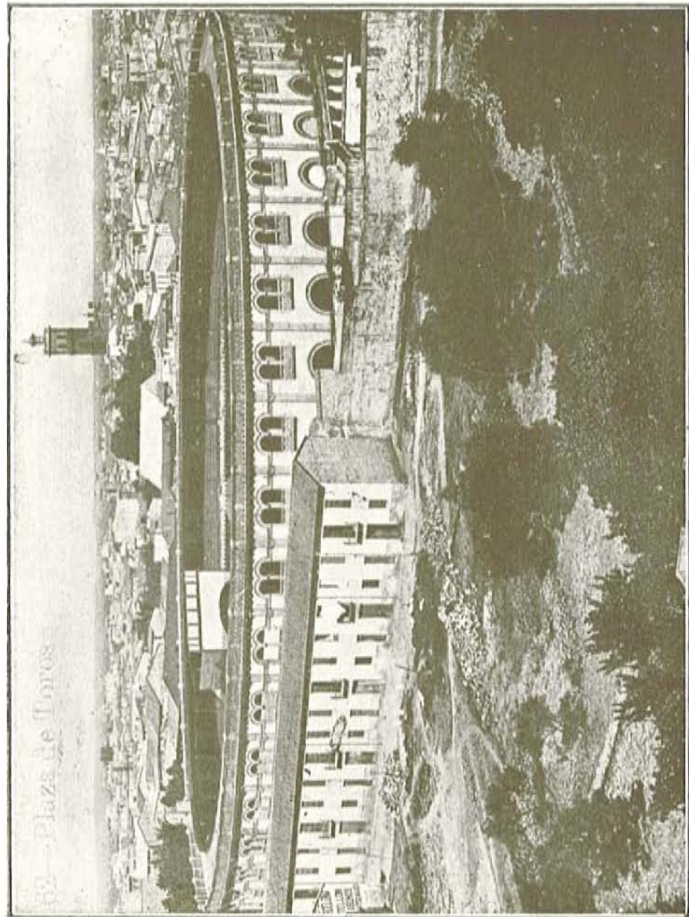
El que vullga saber més d' estes còses, tant curioses com árides, de Bibliografia, que busque y registre documents en lo Monastèri de Sant Domingo, en Valencia, y encontrará una *Crónica*, de Lloréns de Clavéll, que vá perteneixer al croniste de la Ciutat del Cid, Bartoméu Ribelles.

En l' asilo del repòs, en aquell convent, están archiváts manuscrits y òbres que 's salvaren de les revòltes de la exclaustació dels fráres; y d' allí, pòden traures datos o noticias de la villa de Castelló, fundació, traslació, privilegis concedíts per lo Rèy En Jaume lo Conqueridór, de la Corona d' Aragó,—6 de Septiembre de 1.251—, que van ser adquiríts per Joseph Lloréns de Clavéll, en 1.710 y s' escrigueren, en Torrent de Valencia, per Angel Alvarez, deixèble del mestre de párvuls Francesch Gargallo, en 2 de Joliòl de 1.761.

També, còpia 'l privilegi de traslació, fundació de convents, esglésies, etc. etc., de Castelló, com del Desèrt de les Palmes, etc., *seguínt el rastre* que deixá en el camp de la cultura l' historiador Viciana.

* * *

¡Si puguerem posarnos al habla en els que aburrits d' este món s' en van anar a viure al atre!... ¡Si fóra possible comunicarnos en élls, per telégrafo Marconi, o per teléfono!... Els preguntariem algo mes sobre les *Costúms*... d' aquell entonces, perque algo mos dirien de lo que no

VISTA GENERAL DE CASTELLÓ

saben els bibliófls, historiadors y escritors de la tèrra, de les antigues festes, de quant en nóstres plages y en el Gráu vivien aquells mariners, en unes barraques de canyes y senill,—próp d' una torre entre palmeres—, com també dels almacens de sál y d' órdi y canems, propietát de don Visènt Tirado; y... ¡del Pinár!... ¡del nóstre Pinár!...

Pero, com els documents que vá escriure Lloréns de Clavéll, han desapareixcút, mós quedem com els bolantiners, *fent equilibris en la còrda flúixa* de la curiositat, porque,—com he dít avans—, no podém comunicarnos en els d' Ultra tumba, ni en banderetes de senyáls, ni en combinaciós d' espills,—com han intentat els astrólechs en els habitants del planeta Marte—, ni de cap de les maneres, en els inolvidables *castelloners* Fray Andréu Caperó, don Miquèl Beltrán, Francesch y Diumenge Jovér, Diumenge Brian, Joan Gimeno, Joan Batiste Escudér, Elisèu García, doctór Joan Navarro, el metje Joseph Nebot, el catedràtic Joseph Vilarroig, Diumenge Bóu, el sabi y benemèrit Bisbe don Joseph Climent; y atres que están donant a la Tèrra lo que d' ella tragueren, el *pulvis éris et in púlverem revertèris*.. tál com sòna la cosa, encara que sòlte unes quantas carcalláes u que fón Ministre d' Hacienda,—y es Ingeniér y valensiá per mes senyes—, si es que llixquera esta llatiná de..... *revertèris*..... *revertèris*..... y em capejára fentme una navarra..... o un faròl.

* * *

¡Nada!... ¡nada!... ¡lo que yò 'm pensaba m' ha pasat!... Un aucéll perdút entre les rames del gran arbre de l' Historia... Un sicliste encondolít y *suát com un pollet*, per voler córrer per traveses desconegudes y una *montoná de broça*, davant dels úlls del Jurát, per-a fer bòltes al aire.

Pero... com *el que dona lo que té no está obligat a mes*, no créc que 'l castic que m' espera puga ser molt d'úr, per alló de *pren lo que te donen y prega per lo que queda*; y a mí..... encara 'm queden mes coses dins del saquet.

L' aná a la Madalena

Esta *costúm*... es tan antiga, que a la mare de mon pare dido,—el sinyó *Miquièl de Boira*—, li oía dir que 'ls ribesagüelos del séus tatarágüelos, yá anaben a la festa, conque... *tírali peixet* a la sinyó Mariana, que aixina éra el nóm d' aquella venerable anciana, que fa 40 anys que d'orm en *el garroferal de Mút*.

* * *

Era la véspra del tercer diumenge de Cuaresma del any 1.876. *La campana María* vá tocar a bòl quant lo sòl refregaba sa cara mes ròja que les roselles que 's veuen per damunt de les espigues del blát, o millor dít, mos féa caraçes com si fòra 'l cap d' un *borracho* de Velázquez, que s' asomara per detrás de les montanyes de *la Serra d' Espadán*.

La campana de l' esglesia de la Sang contestá enseguida, fentli el dúo, a *la campana María*, y tres cuarts d' hóra mes llúnt, féa *el terseret* la campaneta de l' ermita de Lledó, que 'stá enclava 'n mig les hòrtes. (1).

Al día sigüent, al rompre l' albada, atra volta tocaren les campanes y, en *les safanoriáes* que pegaben els batálls de ferro acerát contra les vòres de bronze, pareixía que cridaben:

— *Veníu, tots, veníu,*
a la provesó,
que 's la gran festa
de Castelló.

(1) La campana que toca el día de la Madalena, es *la campana Yicent*, que no déu confundirse en *la campana María* que—com he indicat—toque la véspra.

—Alçevos del llít
que 's ya de día,
anem, tots, anem,
en romería.

—En la montanya,
la Madalena,
díns de la ermita,
está esperant....

.....
Porteu berena,
ompliu la bóta,
que, si algú 's trólia (1)
ya 'l baixarán.

• • • • **La eixida**

A les sèt del matí, l' Alcalde, que entonses éra l' agüelo Almela,—llaurador ric y lliberal, que vivía en lo carrer Mealla—acompanyát de tót l' Ajuntament, masérs, alguacils, serenos, etc., ixqué de Casa la Vila, y en l' esglesia Arciprestáll de Santa María la Majór, se vá unír al Clèro, y a les primeres Autoritats Civil y Militar d' esta provincia.

• • • • **Per lo camí**

Emprengueren la marcha, provesonalment, hasta l' esglesia de la Purísima Sang; y yá en la plaça de María Agustina,—despues de fér una descárrega al aire els guardies ruráls, en les carabines—, per davant *del tóll*, per lo camí dels Capuchíns, anaren fins a San Ròch de Canét, ahon descansaren, pegant un mós y *matant el cüc*.

Fét este primer descáns, continuaren hasta l' ermita de la Madalena, y en ésta *segon estasió,—de terme—*, torna-

(1) La paraula *trolíat* vol dir *borracho*,—per así—, ahon s' ha generalizat el us, entre la gent de de cèrta calanya.

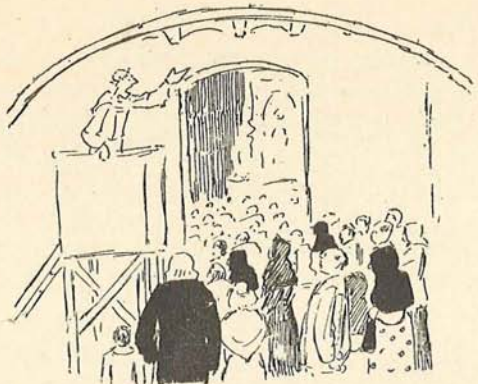
ren a tirarse al cós el *vermicida* o *antihelminthic* del aiguardentét en aigua i'n sucre; que, per-a élls, póc els importaba alló de que, *el que tinga cúcs que pèle fulla*, perque preferien ofegarlos en *copetes de fil de fèrro...* (1). La *Coralina officinalis*, el *Koussou*, el *Santonic*, la *Santonina*, el *Heleig mascle*, els *Calomelanos per lo vapor*, l' *oli de Ricino*, les *pepites de carabaça*, les *raïls de mangraner ágre* y els *pegáts* en lo melic, de *polvos d' Acebe*, *Almáciga* y *Mirra* y *farina de tramuços*, etc., estaben de sobra per-a aquella gent mes valenta y resistent que la d' ara y mes sufrida, perque *si 'ls picaba... alguna cosa*, se rascaben y en páu.

e e e e La Misa

A les nóu, póc mes o menys, arribaben al ermitori y començaba la festa relligiosa, misa majór, de tres capes, preste, sermó, etc. etc.

Fóren els celebrants el gran patrici castellonench mossen Joan Cardona Vives, mossen Jaume Pitarch,—que dít siga de paso tenia molt mal génit—, y mossen Ramón Roig, que era molt campechano; y actuaba de mestre de ceremonies mossen *Cleto* Castell, gran humoriste; y d' ajudant el capellá Masena, molt tentát... a la *metem... psicosis bilateral de les conjuncions...* copulatives y disyuntives; y de predicador, tingueren a un frarét, que estava de tránsit en el Desèrt de les Palmes, que pareixia fét de cartó-pedra; eixút de carns, baixét de talla, un póc bífio, orelles grants y un tant granulloses com les *fiòles* de margalló, nás afilát com el béc d' una bequeruda y úlls víus y blavets com els d' una anguila de riu sinse matapollár. Pero, caballers, ¡quin sermó!... *se podíen llogar cadiretes* per-a escoltarlo, perque aquell homenét, raquíic y malaltís, dalt de la tróna estiraba el còll com una girafa cuant asoma el cap per damunt de la gabia.

(1) *Fil de fèrro*, es la *sinominia* que empléen els llauradors de Castelló, per-a acreditar la *fortalea* del aiguardent séc.

Parlant de la dominació agarena en tota esta *Plana*, de les guèrres del sigles pasats, dels trionfs del antic cristianisme, dels catalans y aragonesos que vingueren a tèrres de Llevánt, del general Ximen *Perez de Arends*, dels fúrs de la *Carta Puebla* concedida per lo gran Conqueridor el Rey En Jaume, per-a la fundació de l' antiga *Castalia*, etc. etc.; es tenia que llevar ú el sombrero al pás d' aquell carmelita descalç, que portaba tan ben posaés y molt altes les polaines de sa illustració enciclopèdica.

Terminat l' ofici, les Autoritats, Ajuntament, Clèro, y convidats, etc., anaben a passejar per aquells contornos y alló els servía d' exparciment, d' aperitiu y de sudorífic.

☞ **¡A la Madalena!**...

¡A la Madalena!... ☜

Fills d' este pòble, desde 'l sinyor mes ric hasta el mes hòmid llauradór, com el modest menestrál y el mes atrasat solero, anaben contents y entusiasmat cridánt *¡a la Madalena!*... *¡a la Madalena!*...

* * *

Allí acudíen, també, gent dels pòbles de *la Plana* y de la montanya; lo mateix de Vall d' Uxó, Villavella y Nules,

[21]

que de Burriana, Villarreal y Almagora, com de Lucena del Cid, o d' Aranda, Figueròles, La Fòya, Alcora, Costúr, Useres, Onda, Ribesalbes, Artana, Bechí, Villamalur, Tales, Artesa, Vinaròç, Benicarló, Penyíscola, Alcalá de Chivèrt, Torreblanca, Oropesa, Benicasim, Cabanes, La Pòbla, Villafamés, Vall d' Alba, Borriòl, *Moró*, etc. etc., y hasta de mes llún *de la churrería*.

* * *

¡Donaba gust vore la gent, per lo carrer d' Enmitj, en el saquet del menjar y la boteta del ví penjá a la esquena y el gayato en la mál...

Agüeles, agüelos, dònes, hòmens, xiquetes, xiquets, tòts *a bandaes*, anaben cap-a la Madalena; úns a pèu; atres a cabáll d' aques, machos y burros; pero, els mes acomodats, empleaben faetóns, galeretes, tartanetes, coches-diligències, carrèts atartanats, carros en vèla y sinse vèla, en deù o dotce asientos o cadires d' espart, ahon estaben *com a figues en cofi*.

Y, com alguns carros y caballeríes els portaben adornats en palmes, rams de llorér y de flòrs, y baladres y murta y mantes bordáes en colors y poms de madronyos o alhorsos d' estám, rójos, vèrts, gròcs, bláus y negres, y les colleres y collaróns en llaços llamatiús y campanillos y cascabélls, donaben a la festa un aspècte fantástic, poètic, algo... que recordaba 'l salvagisme marróc.

Les ventes del camí, desde la batería del *Portál de San Roch* hasta 'l pás nivèll, com desde 'l *Portál del Toll* fins a *San Roch de Canet*, féen el séu negociét entre *la gent de copeo*.

• • • El panorama

Desde la montanya de la Madalena 's domina un paisaje molt bonico, molt hermós. *La Plana*, com un panér de flòrs, caigút del Cèl a la Tèrra, encaixát entre la gran ferradura de montanyes de *la Serra d' Espadán* y el már llatí, jel már d' història y tradició gloriosa!..

A la drèta, *el secá*, les garroferes, armelers, vinyes y oliveres; a la esquèrra, les hòrtes, els bláts, cánems, terongeráls, les alqueríes; y vòra 'l már, el *cuadro*, els arroçáls, *la marjalería*, el *Serrallo*, el *Clot del menescál*, el pòrt en vapòrs, bergantíns, faluchos, barcaçes y barquetes veleres; y, en la arenosa plaja, el bosch de píns, la frondosa pinaja, el nostre pinár... Y, en mitj d' este conjunt, plé de vida y de colòrs armoniçats per la Naturaleça, está Castelló de la Plana, abraçat al *campanar octogonál*, com per-a que no 's canse d' estar drét el vigilant etèrn y gegantí de nostres tèrres y de nostres còstes.

• • • Aplécs bucólics

Als pèus de les ruïnes del pòble antic y del Castéll, está l' ermita de la Madalena; y per baix de les garroferes, s' escampa la gent, com les formigues que tot u arrepleguen; y branca d' así y timonét d' allá y argilaga del atre costát, convertint els tròços de tèrra en *bens comunáls*, en *tres pedres* fan els foguèrs, que encenen, eixínt per molts púnts espiráls xicotetes de fúm y se fá ú la ilusió

de que està *de borrasca* en Italia, en el país dels terremotos, en la regió de Sicília y Calabria, en Nápoles o Mesina, perquè aquells fumets recorden o pareixen eixits de les *solfatares* o *sofions* d' aquell país germá de raça.

* * *

Completa éste *cuadro..la degollació dels innocents*, vullc dir, la matança y pelamenta de pollastres y conills; y els frexitonets d' anguiles, pernilét, cansalá viaeta, caragòls de montanya, llonganiçetes, *botifarronets de la Binsa*, magrets y costelletes de cèrdo y de cabrít, alléts, cebeta, pesoléts, fesòls carics, tavelles y carjofetes, etc., sinse faltar les ensalaetes de ansisam y andívia, *olivetes del cuquello* y verdes,—sanseres y trecáes—en savoritja, la tollineta, o *çorra* grasoseta y el imprescindible *áll y óli*, per-a la rostitmenta de les chulles de borrego.

Els mes modestos y els mes pòbres, *li tiren en bala* al arroçét en ganya d' abaéjo, als talpòns y rates d' hórta, a algùn gát casolá y als caragolets plans en salsa carregaeta de coralét.

Y tóts, sinse distinció de edáts, sexes, ni classes, *donen*

besos als gòts, barráls, carabaçetes y botetes, posántse a *punt de caramelo* en el vinét, eixút o claret y hasta en el que 's fá en polvos, com si fora *tinta china* de la que gasten els obrers en les classes nocturnes, de dibúix llineál,

en l' escola de Belles Arts y Arts Industriáls. Y, en *alegre francagela*, uns se pòsen en el período d' oradors; atres,

en el de *monos-cebinos* del antic continént; y els menys, en el del *sús escropha*, de Linneo.

A la salut del pòble

L' Ajuntament, en eixe día, *cobra els drets de procura* dels interesos que 'l pòble li confia al elegir Concejàls; y mentrimentes els de fora súen, a plé sòl, els de dins l' ermita,—Ajuntament, Clèro, convidats y empleats—, com el càrrech oficial obliga 'l sacrifici,—*menchen un poquet mes que en casa, per compromís*, exposantse a una infecció gastro-intestinal, suant la gota gorda *per l' excésu calor...* que 'ls dona el *vinet de marca*, el café de moka y caracolillo meçcláts, el *Ron de la Negrita*, el conyác Pedro Doméch o el Martél, el anís del Móno, etc. etc., y el indispensable *champany extra, Moët Chandon y Viuda de Clicot*.

Y no és que 'ls que tenen representació en la festa *van de gorra...* a la Madalena, nó; perque tóts porten o sobrero de cop' alta o de canál, o ros o teresiana, etc., se góns la clase a que perteneixen.

En dolços, geláts y atres llepolies, ¡casi rés!... pues */tiralí figues!*... que se les egolixen recitant aquéll fragment:

—*Cuando las habas, ébas, íbas, óbas, úbas,*
estan maderas, maderas, maderas, madoras, maduras,
fan un sác, un sèc, un sic, un sòc, un súc,
que me l' angal, me l' anguèl, me l' anguil, me l' angòl, me l' angul.

Pero.... *el calvari* de la gran paella, en l' ermitori de la Madalena, no para ahí. *S' ha de fumar, vullgues que nó; y no cigarrets de garbeta—10 cèntims paquet—ni tagarnines, seca-pits o coraçeros,—puréts de tres sèntims—, no; sino picadura y puros habanos de primera; no solament per-a que la Tabacalera no 's queixe de falta de protecció oficial, si que també en el bòn fí de que 's fasa fúm per-a que condensantse 'n el vapor acuós de l' atmòsfera, favoreixca la formació dels núbols, per-a que plòga 'n benefici del camps y de les collites. ¡Sacrifici que han d' agrair, moltíssim, el propietari y el llauradór, perque 'l gasto del tabaco, es un valor en cambi, una font... de riquesça per-a l' Agrícola!*

Asò es una hipòtesis, una suposició o congetura, una modesta apreciació meua, apoyantme en teoríes y lléys físico-químiques, sustentáes, també, per bons meteorólogos.

Esta aclaració, científica, la faig, sencillament, perque.... ¡com existisen, en lo món, hòmens tan maliciosos!.... no vull que diguen—entre dents— *pensa mal y acertarás o al revés te ho dic pa que m' entengues*, còsa que sentiria en tota l' ànima, perque escric de bòn fé, en la mes sana intenció.

Les canturèles

Val la pena el dinár prontét,—sinse carregar molt de *etílic*—, per-a pegár un pasejet per aquells puestos perque als pòstres, començen les chançes, els dicharachos, les chillamentes, les *canturèles*.

El *tocár raspát* de les guitèrres, mes o menys desafináes; el repiquetéo de les castanyetes; la monotonía dels acordeóns; y les veus aiguardentoses *dels borrasqueros*, fan una espècie d' *armonía disonant* que Wagner la vullguera per-a les seus *Valkiries*. ¡Pobrét Mestre!.... ¡Si haguera vullgút dependre *música silvestre*, haber vingút, algún any el día de la Madalena visitant l' ermitori!....

Els *Cors de Clavé*, les *Societats Corals Catalanes*, els
[26]

Orfeóns Bilbaíno, Pamplonés, de El Micalet y les Rondalles Aragoneses, es queden a l' altura de la sóla de la espardenyà dels cantaórs y tocaórs *castalios*.

Cantant *de gola*, fan maravelles; y cantant *de nas*, filigranes. *La escòla francesa* es una espècie de sonido estrident, fét en un canút de fulla de carabaçera, al costat del que fan els méus paisáns.

Les regles per-a una bóna vocaliçació están de sobra en eixe día, perque inspiráts en *la cátedra de Baco*, es tal la vehemència o entusiasme d' alguns, que, posant eis úlls en blanc, canten *en tant de gúst*, que menejant la boca, de dreta a esquèrra y d' esquèrra a dreta; paréis que vullguen *chuplarse*, élls mateixos, els pesòns de les orelles.

Entre *cobla y cobla*, balloteo y castanyetes, la boteta córre de má en má — com si fora algún opiáceo —,

hasta que *els que mes mámen* se queden *dormint la mona* a la sombra dels arbres.

La rifa dels Rollos

Un' atra de les *Costúms*..... es la de que allí uns rifen rollos y átres *es rifen* del demés. Y encara que aixó parega lo mateis es molt diferent una rifa del atra.

Yò no se si el nom de rifa es *d' orige rifeño*.....; pero, deixant a part *la etimología*..... d' eixa paraula, lo cèrt es que 's rifen rollos en la Madalena.

¿Que cuantes clases de rifes fan?.. Pues de quatre maneres y molt mes pronte y en *menos bombo* y menos ruído que 'n els sorteos de la *Lotería Nacional*.

Sentats en tèrra plana tiren les cartes d'una baralla— fora huits y nòus—sobre un *mocador d'herbes* o un troç de manta vella, y, al qui li tóca l'oret s'emporta el rollo.

El segon y mes ràpit procediment es juarse el rollo a *cap o creu*.

Els atres sistemes són: en una taula tenen un tablero sobre 'l que están clavats uns claus, o *taches d'enllistonar*; y en els espáys o intermitjos, van pintats uns trianguls en tots

els colors del Arc Iris incluint els de tonalitats graduals per - a marcar la *gama de colors del espectre solar*. Y atres tableros porten la numeració escrita. Les monedes les posen a la part de fóra, sobre el número

que volen; y, si el tróç de ballena de justillo que porta la rodeta en un extrem—com indicador de un índice graduat—pára en el puesto que té qué parar cuant está cansá de pegar boltes,—com es *pero-grullal*— al que li senyala la pos-

tura li cáu *el premi cuit al forn y mes dur que la geniva d'un choto*.

El afortunat que trau rollo s'en vá mes content que si li haguera exit *el gròs de Nadál*; pero 'l desgraciat que no trau *tallá* s'en vá renegant de la mala sort, después d' haberse deixat les *perres* o *aguiletas de la semana* en els calaixonets del riferos.

* * *

Com a complement d' este porrat o lo que siga, en unes tauletes xicotetes, de fusta de pí albar, venen rollets d' aiguardent y llaorettes, figues albardáes, bunyóls, pastisets de péix y de confitura de moniato y de *cabello d' anque*, y de crema y de armela; y chufetes, tramuçets y cacahuets; y torrats y castanyes y abellanes y dátils; y aiguardent—sec y dolç—y canya y marrasquí; y ron y conyac y mistèla y vins de moscatèll y *negre abocaet*; coronant estes *transaccions comercials, al aire lliure o explotació del públic de galería*, els barquillersos.

e e e **De regrés**

Algunes families, tan pronte com s' acaba la funció d' esglesia, peguen unes *cuantes oloraetes* per vòra l' ermita y, en els carruages respectius, s' entornen a dinar a ses cases, en mes comoditat y menos poesia.

Els mes homíls, els del *proletarisme mal entés*,—com moltes voltes pijór predicát—, allá... cap-a les quatre de la vesprá, mamprenen la marcha de regrés y baixen cantant y riént, paránt *en alguna estació...* de la Alcoholera Espanyòla, perque 'l saquet y la boteta quedaren plens d' aire, ¡que 'l lastre que portaben dins yá 'staba tancat en l' *almari fòsc...* vulgo pancha!

De sis a sèt de la vesprá, arriben al pòble, en ells úlls ròjos com dos tomates madures, y apoyáts en canyes y gayatos, quant nó acompanyáts per *la mona...* amílca que

[29]

agarren en la Madalena y fént pasaetes com si anaren a matár l' aranya.

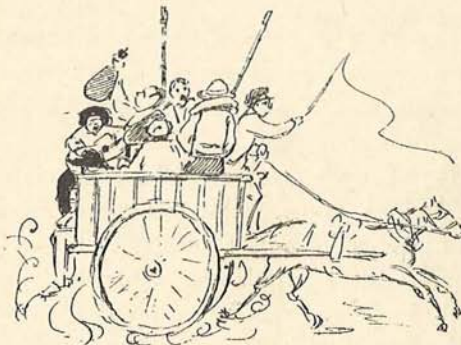
Els hòmens súen el quilo; y ¡les pobretes dònes!... el quilo y la linfa; pero en la satisfacció retratá en la cara, per haber anát a la romería, al puestto que 'ls ensenyaren els agüelos y els pares, els castellonenchs *de bona fusta*.

* * *

En honor de la veritat tinc que fer constár que, en ésta Ciutat, els habitants son gent d' orde; no son pendencieros, no se registren atracos, pero sí que solten alguna que atra paraulòta lleja, alguna *baconá*... y prou. Y, com alguns individus venen *bufáts*, *troliáts* o *calomelános*... tót s' els pòt dispensar en eixe *día marroquí*.

* * *

La entrá dels carros per 'l *Portál de San Róch*, ravál de San Félix y carrèr d' Enmitg,—huí de Gonçáleç Chermá—, yá es mes perillosa, perque van sens' esme, corrent com

uns condenáts, tenint que lamentar, en alguns casos, fòrtes empesonáes, esbarráes y vuelcos emocionants, en els esgláys o sustos corresponents al fracás. Y, clar está, que la vigilancia dels dependents de

les Autoritáts, per-a fer cumplir els bandos de bòn Govern, resulta inútil, perque son impotens per-a contrarestar l' orgullet de vóre quí entra primer en *la Vila*, ahon entren al galòp, perque els carreters, els postillóns, els cocheros,

pèrden l' oremus... después de fer un quitòlis... pecata mundis..... sent víctimes expirituals..... de la telepatía alcohòlica.

• • • • **La torná**

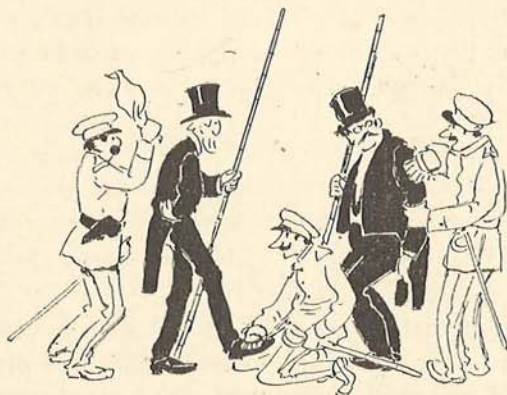
A l' hòra oportuna baixen de la Madalena, el Ajuntament, Autoritats, etc., y descansen en Lledó, ahon prenen un refrigerio... *en tropeçonets*, per-a desemboçar, *el garganchó*, dels restos mortáls que pugueren quedar, interceptant la canyería de la deglució.

Cumplida esta misió... nutritiva, pasen al ermitòri y reçén—els que volen—, als pèus de la Patrona dels llauradors, donantli les gracies perque no 'ls ha sentat malament el gran banquet de l' ermita de la Madalena.

Después del berenarét y refresquét... *chano, chano...* continúen el camí de regrés, fumánt, fumánt, hasta 'l Portál de San Ròch

• • **La cepillamenta**

Un cuadro... plé de pòls, es el que 's presente front a la Bateria de San Roch.

Allí esperen als distingúts romeros municips, una comisió oficial d' assistents, en uniforme, que 'ls lleven la

polseta—del camí—, dels sombreros, trages y çabates; y la sollicitút, *carinyo* e interés que empléen els criáts en sable y revólver, y les posicions acadèmiques que distinguisen als edils,—segons la procedencia sociál—, son dignes de varies *instantánees* per' augmentar el catálec dels foto-grabáts en la prensa espanyola y estrangera.

Esta costum... de *raspallamenta* municipalesca castello-nench ya es de l' antigor. Encara tinc en l' enrònia els tipos aquélls honráts y venerables que 'ls dién l' *agüelo Marinér* y l' *agüelo Royo*.

El primer tenia cara de aristócrata y, en les seues barbes blanques, poblades, llargues, y sedoses, semblaba al pare del célebre Barbarroja; y, el segón, en sos ulls vivets, com si li hagueren posat dos lledóns per nines y en el bigotet mócho, entre-cano, y la trompeta de pregonér en la má, no era menos simpatic qu' el atre.

Els dos van ser, verdaderament serviciáls, en els temps d' aquells Ajuntaments clasics que foren presidits per don Vicent Ruiz Vila, don Joseph Viciano, don Jaume Bellvér, don Elisèu Soler Breva, don Joaquín Pérís—*Chimet de Cuc*—y don Joseph Tárrega—*Tarregueta*—y atres de no menos prestigi.

* * *

Huí fan la limpieça... al Ajuntament y autoritats, els populars *Poliment*, *Bogiero*, *el Gato*, *Sardineta*, *Chupa* y atres *raspalladors* de cartél.

Estes llepamentes municipals, antigament estaben a càrrec dels *yépes*, o siguen, una especie de carmelopardalinos, que anaven rastrejant detrás del Alcalde y al costat dels Concejals, per-a portarlos els sombreros en les prove-sóns y atres actes públics.

Costums... higiènic-munícips-administratives, son éstes dignes de palmotéo y alabança, pero... de *mes propina* per-a 'ls que menegen el cepillo, el betúm y la saliva, en festes y festetes y, *en tot lo lléu*, el día de la Madalena.

~ ~ ~ **La Provesó**

Después de tindre 'l sombrero nét y les botes *mes lluentes que una espasa*, ya 'l element oficiál en el *Fòrn del Plá*, comença 'l arreglo de la provesó, per els serenos del Ajuntament, *vestits de vésta*.

Front a *l' ataüt*, arribe la gran part del Clèro, qu' es queda en Castelló, per-a donar la benvinguda 'ls romeros; y les *tres Maríes* y San Joan apareixen al péu de la Creu, en mitg de la majór expectació y un silènci sepulcral.

* * *

Este *Cuadro*... es un simulacre de cuant els habitants de les alqueríes o barraques del antic *palmerál de Burriana* ixqueren a rèbre als que vivíen en la montanya de la Madalena y que baixaren, al plá, per-a viure tots junts fundant l' antic pòble de *Castalia*, huí Castelló.

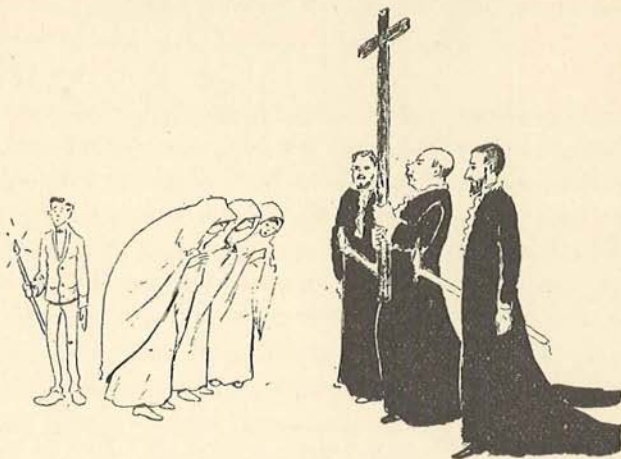
* * *

El ravál de San Félix está de góm a góm: allí acudís la llaurança en plé y molts curiosos, d' atres clases sociáls, que embobicáts, presencien les cortesíes que fán les *tres Maríes*, reverenciant la Créu.

María Madalena, María Salomé y María Cleofé son lo que representen tres xiquetes de *la tèrra*, llauradoretas de dihuít, vint y vintidós anys, que fán en el esperit del admirador els efectes *somnívoros*... del Opi de 'Smirna, fumant en pipa túrca.

Eixes tres *Maríes terrestres y campestres*, solen ser

guapes, per lo generál, y van molt sèries y recatades, mirant baixét y místicament, en verdadera *oloreta*... de *santitat*. Y en lo manto bláu y la cabellera estesa y les

mans posáes com si anaren a dir al públic *dóminus vobiscum*... están verdaderament encantadores, interessants, hermoses. ¡Gracies que San Antòni no ís a la provesó de la Madalena, porque... si anara davant de *les tres Maríes*, la curiositat *el faría eixir de les seues casilles* y giraria 'l cap per-a vóreles y tindria una tentació més escrita en *la gallofa* de sa vida d' abnegació y sacrifici, una guèrra sórda y muda entre la matèria y el esperít, eixint triumfánt y gloriós,—com sempre—, buscánt en les regions sobrenaturáls el anafrodisíac de la pasió mundana en el éxtasis.

* * *

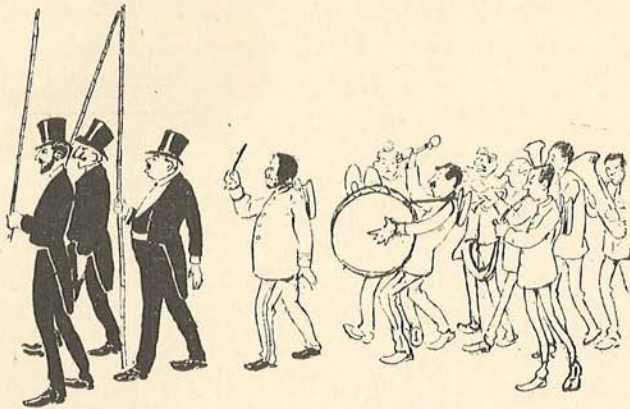
La provesó de la Madalena consta de dos parts: la primera, es la típica, la cívica, la que representa 'l moment històric de traslació dels coloniçadors y fundadors de Cas-telló de la Plana.

La segón es com un *afegitó* que indique 'ls sentiments relligiosos del pòble, que no morirán porque la

convicció catòlica està arrailá en el còr dels fills del gran Conqueridór, dels que 'n tota l' ànima li diuen ¡Mare!... a la Santa Verge del Lledó

* * *

En la provesó cívica, el Ajuntament y Autoritáts *van mes èrts que un fús*, mes guapos que les pesetes, mes tiesos que un soréll, de gran gala, portánt el corresponent ciriál y una canya vèrda en l' atra má, *per costum.....* no per necessitat de apoyarse después de *la paelleta de marres*.

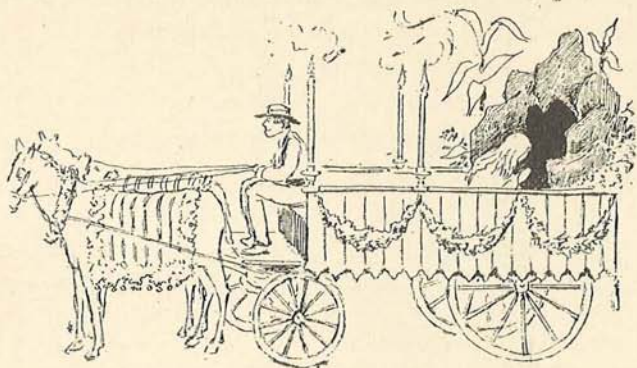

Detrás dels *Procurátors civitatis*,—permitiume que 'm done llustre en el betúm dels Prolegómenos de Drét Romá—, vá la música municipal, o Banda de Bomberos, en tota *la trompetería*.

Ⓢ Els carros triunfals

La segón part yá ham díit que 's la relligiosa. En élla van quatre carros triunfals que representen, respectivament, la Madalena profana, la cena dels Apóstols, el Sepulcre y la Madalena arrepentida fent oració en la còva; y eixos *carromatos* son arrastrats per tiros de cinc rocíns france-

sos, o per machos de primera, que 'ls trien a pòls y valen una fotracá d' onçes.

Les Penitents

Detrás dels carros triunfals van *les penitents*, totes tapées de cap a pèus, en faldes negres de merino y mantos o vèls espeços de crespó y en les mans porten els símbols de la Passió y mòrt de Nòstre Senyór Jesucrist.

Algunes dònes y xiques van descalçes, cumplint *les promeses* que féren estant malaltes de gravetat o en perill de mòrt. ¡Costúm... de gran devoció y reconeiximent, que cumplisen en recolliment edificant y que ningú pren a *chacòta* (!).

Les Gayates

Son una 'specie d' armaçons,—de construcció imitativa a les piràmides d' Egipte—, com fèts de pasta de crocants, pléns de gotets de vidre de diferents colórs combinats, que dúen llúms d' oli y bugies y tenen un bòn còlp de vista. Unes *Gayates* les porten verticalment, en una barra de fusta que servís de sopórt; y les atres van sobre dos o quatre barres horiçontals, que—a 'stíl de peanya—, les porten apo-

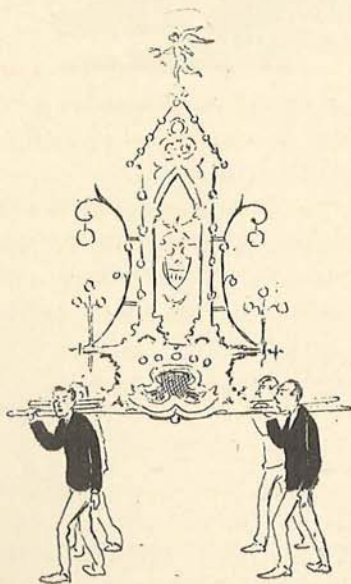
yaes als múscles, dos, quatre, huít o dotce hòmens, segòns la grandaria y pès d' aquélles.

Hasta fá pòcs anys, estos artefactes, donaben llástima y risa, perque a lo miserable de la factura o má d' òbra, 's tenia que anyadir la falta de tòt sentiment artístic. Pero en l' actualitat, que unes s' han renovat y átres s' han fet nòves completament, ya dona gust el mirarles, principalment les del Ajuntamént, Eixèrcit, Circúl Mercantil, Càmara Agrícola, y sobre tòtes la monumental del Gremi de Sant Isidro, que vá espléndidament illuminá per flúit eléctric, produít per les piles o bateries que estan colocaes en el fòns

de la gayata y que alimenten infinitats de perilles blanques, de cristál esmerilat y filaments metálics.

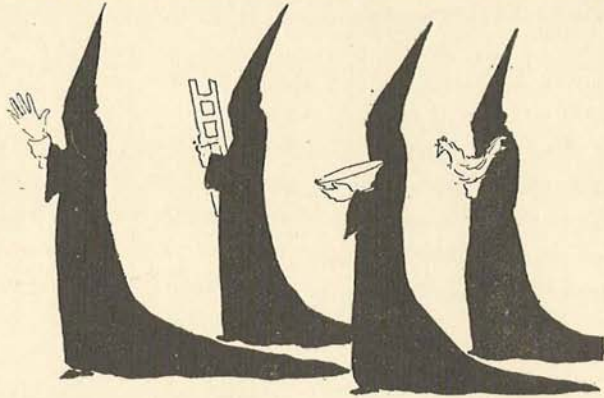
* * *

a la encesa o a buscár caragòls.

Les Gayates, son simbòliques; representen als antics habitants de la montanya de la Madalena que al baixár a Castelló s' els féu denít a mitj camí y encengueren troços de téa, que nugaren a la punta dels gayatos que enlayrats y flamejant semblaria que anaven a moixonár o a peixcár

Per la seua indumentaria pareixen *còrvs* molt grants, que arrastrant la cúa per tèrra y en una paperina de 60 centímetros de llarga en lo cáp, pasegen en aire inquisitoriál, com si fóren *oracúls* baratos,—dels que venen en casa

'ls òptics—, per-a senyalar si el temps está moll o séc, (?) preguntes intencionades a les que contestaba el inolvidable *Pancheta kòc kòc*, tiránt má... *al barómetro*, que portaba sempre damunt y, segóns la columna de mercuri estava cap-a dalt o per aváll, éll féa el pronòstic pegant un ronquí y dos xiulíts, en sordina, que li valíen unes quantes perres dels admiradors sicalíptics que rodejaben al pòbre imbècil de cara rombo-exagonál-tetraédrica y del colór de un tròs de goma, per-a mastegar les criatures en el período de la dentició.

* * *

Com *les Cuqueròlles* miren per dos foráts que porta *la vèsta*—que 'ls tapa completament—, y no ensenyen mes que 'ls braços y les mans enguantades, si 'ls veixguera algún naturaliste miope els clasificaría de *pájaros*... *bobos* de Adelia. Pero... deixémonos de clasificaciós, perque ni
[38]

els mateixos Linneo, Cuvier, Decandolle, Tunefört, etc., clasifiquen d' igual manera,—racional o empíricament—, perque això no 's tan fàcil com paréix; yò 'ls nomenaré *Cuqueròlles* y *Cuqueròlles*.

Vestíts pues, aixina, van indivíduos de les Asociacions del Santíssim Sacrament, Vela Nocturna, San Francèsch de La Bona Mòrt, etc. etc.

* * *

Alló de *còrvs* y *pardáls bobos*... no es una burla, sátira, mofa, guasa o chiste, nó; es simplement una figura... nó geomètrica, sino retòrica; y les figures retòriques, son molt distintes de les figures... decoratives, conque... *apaga y vámonos*, que *a la vuelta lo venden tinto*, o lo que no 's lo mateix, *a Dios rogando*... y, *al prógimo*. . que el mate el Tátó.

* * *

Les tres Maríes van al pèu de la Créu, y a la esquèrra Sant Joán, no el autèntic, sinó un sustitút, de carn y hòsos, com nosatros y mes *sèrio que un titót*.

També ván a la provesó Naçarenos, Purísimes, Sants Lluíços, Doloroses, Sants Joanéts, Verges del Amòr Hermós y Angeléts y Santes Llúcies, que porten dos úlls, de bulto, en un platerét de pòstres en la má 'squèrra, etc., etc. Y estos *Cuadros*... *en movimént*, son una espècie de conato...del Flòrs Sanctorum... falsificát.

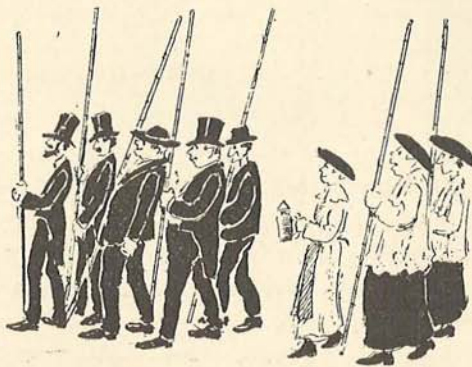
Seguien els Apòstols, lluínt unes grants capes de vellút brodaes *en òr* y unes corones també *d' òr*... que no s' han pogút aquilatár, perque 'l fiél contraste no té balances apropòsit, ni el tècnic metalúrgic ha segút requerít máy per-a

emitir informe. Adicionem als del apostolát unes peluques y barbes postiçes, de cánem o de pita, blanques, tenyides de colór *de castaña pilonga*, y de cabellera *de panòlla*, y yá están retratats, burdament, tots estos personages que son llauradors y artesans y, per dos pesetetes, representen el seu paper a la perfecció, donant el gran còlp de vista y parlant menos que 'n una funció teatral feta per sorts-muts.

* * *

En últim terme va 'l Clèro, portant sombrero de teula o de canal, sotana, roquet y una canya vèrda en una mà, y,

en l' atra el ciri, moltes vòltes apagát, no *per alló de economiçar cera (?)* sino per culpa.. del airet que ve de cara.

Algúns capellans porten bonet y mantèu; y, en els benificenciers, els horfenets o xiquets de Sant

Visènt—tots en ciris y canyes vèrdes—els còrs a veus, de les tres Parròquies, acompanyats per tromponet y figle y cantant *motets* de la Pasió alternant en tots, que 'ntonen el *Sancta María Magdalena, Ora pro nobis*, etc. y la Banda de Bomberos detrás del Ajuntament, la de la Benificencia detrás dels carros triunfals y la Militar detrás del Capellá que porta les reliquies—vestínt capa pluvial com els dos sacerdots que l' acompanyen—y el piquete de tropa en últim terme, queda feta la descripció rápida (?) de la provesó de la Madalena, digna de millor ploma que la meua, que es una ploma de ave que 'm va regalar el mestre Salso... el *Mestre Geperudet*, cuant me va enseynar a ajudar la Misa,

[40]

en aquélla caseta tan homil, xicoteta y curiosa, ahon ell vivía, en lo carrer Caçadors, front al *carreró* del Ecce-Homo.

El mestre Geperudét

¡Pòbre, *Salso*... ¡Sempre m' enrecordaré d' éll!... Encara 'm se represente en aquella bateta, a cuadros grans, de colórs,—en una 'specie de culero en mitg l' esquena, per-a enfundar el *cóno truncát* de la seua gèpa—, y un cordó d' estám, en borles negres, per-a sugectárla per la cintura y un barretét de púnt de calça, com si portára 'l cap d'íns d' una pebrera vèrda; y els úlls xicotéts, com els de un vi-lero de níu; y ulleres pronunciáes y blavenques per els dejúnis y penitències; y pòmuls eixíts, cuberts en una pe-lleta cetrina, en dos floretes ròges en lo mítg, com sintoma-tología d' incumbació tuberculosa; y orelles transparents com si estigueren fétes de pasta celuloide: y les nalgues y fèmurs ficáts en el abdòmen, contra 'ls innomináts u hòsos de les caderes; y les cames, seques y llargues, com les d' una avestruç quant balla 'l bolero *affligió* y tres vòltes mes llargues que la distancia que separa la rabadilla o *pon-tét*, del occipítal o *anoueta*.

A la esmentada escola microscòpica anaba yò,—cuan éra xicuelo—, en companyía de Fèlix Cruçado Sanç, Juliá

Benedito Vidó, Joan Martí Benedito, Ramón Mòros Lloréns, Joan Calduch Bodí, Manolo Sorribas Montserrat, Francesch Ferrer Calduch, Bernardo Artola Soligó, Isidoro Dols Agóst y un descendent dels visi-godos (?), Carlos Godes y altres chiquillos d' entonces, y prenién alló *per spórt*, per pasatemp, com a base de les nostres travesures. (1).

Un día del mes d' Abril, ¡malait siga aquéll recòrt!... com yò era mes voluble que les fúlles del lúpul, mes voluntariós—per no dir mes tonto—que 'ls atres, em vaig brindár

a posarli *una cáguela* 'l mestre; y, quant éll estava senyalant els quatre punts cardinals en el mapa d' Espanya, per detrás,—anant de puntelletes—, li vaig penjár el ninót, en tan mala sòrt, que al esvarár en un pinyól de teronja, li vaig atravesár la ròba, clavantli el ganchét en el depòsit de grasa de la gèpa, y *el dómíne* va pegar un chillít raro, estridént, com el de un gát quant li chafen el rábo.

Aquell hòme, que tenia meçcla de Sant, es vá posar *fét un dimoni*, com un bóu quant li arrimen banderilles de fòc; y 'm trencá 'l puntero en les costelles, m' esclafá un paréll d' hous, pasats per aigua, que yò portaba en el bolsillo esquèrre del babero, em furtá cinc barretes d' alfaníc,

(1) Tinc que advertir que a casa 'l mestre *Geperudét*, anaben voluntaria y gruitament, perque *el serdñic Salso* éra un *catequiste* y reclutaba xiquets per-a l' Associació de San Lluís Gonzaga, y tots els méus amiguets, com yó, érem alumnos de la *escòla de Magallares*.

tres figures albardaes y dos sopes de Roque Bàrcia, que vaig comprar en casa Pistóla, en els cuartos que per casualitat, encontraba en les faldriqueres del davantál de m' agüella; y, después de posarme com un dáu, em tirá a patáes escala 'váll; y ploránt com un desesperát, en els naços chorránt sang, m' en aní a la cequia majór,—al omplidór de front al trinquét—, a rentarme les ferides de la pituitaria. ¡Y els méus amícs y condeixèples, es quedaren allí tan conténts, com si tal còsa, com si no hagueren tingút participació en el fét de autos, com si nó hagueren sigút els autórs moráls d' aquella fechoría infantíl, que 'm costá un fárt de bascollaés en l' escòla y una palisa monumentál en casa, al enterarse els méus papás, o pares, de que yò volía peixcár en ám y sinse gamba, al pedagogo semi-anacoreta, al llatiniste Salso, al célebre mestre Geperudét, com si fòra un pólp o una tortuga de már!....

* * *

Al consignar en mon trebáll éste fét, créc positivament, que 'l Jurát l' acceptará també com a *Costúm... o cuadro*, perque la costúm de fér burla es tan antiga com censurable y *el cuadro..... no pòt ser més al víu.....*

• • • • **La Fira**

El complement de les festes de la Madalena es la Fira. Esta 's celebraba avánts en la plaça vélla o de la Constitució y en l' actualitat en la plaça nòva o del Rey En Jaume, en vistes a ser trasladá al paseo de Ribalta, ahon han inutilicat el tròç de carretera de Morella, entre la plaça de la Independencia y la vía de la Companyía del Nòrt.

—¿Que si pèrt visualitat la entrá en nòstra població?...

—¿Si a la *Estética* han tancát com aucéll dins d' un gabió?....

—¿Que una verja han colocat en *dos foráts* sinse portó?... (1)

Puig a estes preguntes que 'm vullgueren fèr els que van olfatechant, com si foren gosos policíes de la Comisió d' *ornato*, els contestaria yò que no sóc cap Arquitecto per-a imposár els projectes tècnics, contra les complacencies particulars o favoritismes comprimíts en la gran prensa de la política local. ¡Que s' apotequen!... ¡que s' apotequen!.. que com yò no vullc ser Obispo ni alguacil, ya tinc prou faéna en ma casa, ahon m' entretinc *juánt al três en rálla* en Galeno e Hipócrates, que son els méus companys y consellers inseparables. *Y al atra el pinyól*, que lo que m' interese es guanyár el premi ofrenat per nostre Excelentísim Ajuntament, y *lo demás son rates*.

* * *

No tinc necessitat de descriure detalladament la fira, porque 's com la que fan en Valencia si bé mes en xiquet; a ella acudisen bolantínos, tobogans, barracóns de tirar al blanch, de ríferos, de vistes y figures de cera, y *tíos vivos*, ¡com si no tinguerem prou tíos vivos per la Capital!, tan vius y vividors que *sable 'n má* son máximos comuns *divisors* de varios números, con vístas a la calle, porque después que fan un préstamo o prenen fiat, no s'els veu mes el pèl y *a cobrar al riu sec*.

* * *

Totes les nits, de sèt a nou, ameniçen la fira per turno rigurós, les Bandes de música Militar, de la Casa de Beneficencia y de Bomberos; y la gent paseja amunt y avall y les femelles van lluint el garbo y els mascles jovens fan el

(1) El distinguit Abogát, elocuent orador y erudit publiciste don Federico Barrachina—Nota:1 en ésta capital—, ha clasificat eixos dos puestos de pás per-a la gènt de *contaborregos*; y encara que la clasificació fasa *oloreta... de lanolina*, ¡no está mal!..

oso y la aleta, y el butje, els mensajeros mes durs...; *costums amoroses* son estes que subsistirán mentrimentres les pomes estiguen en la pomera y les *péres* vachen per térra. Pero... a falta de pan buenas son tortas! y com la jovenalla de húi en día *te bònna barra* s' entreté torrant cacau, si es que les frutes no están maduras per-a pegar...*dentella*. Y.. ¿que m 'han de dir a mi, si he sigut cuiner avants que frare?

Modificacions

En l' any 1.913, el Ajuntament vá introduir algunes modificacions per-a despertár l' atracció de forasters; y comprenent que les festes del 7, 8 y 9 de Joliòl, no deuen ferse 'n lujo, per la proximitát—de fetja—de les de Valencia en honor a San Jaume, la comisió y prèvia propòsta de tót lo Cabildo municipál, prengueren acorts importánts y plausibles, a fi de que les de la Madalena revestiren excepcional importancia, a cual efecte féren: Aviació, per Garnier; retreta militar, cohetáes, traques, exposició de pintures, bóus en la Plaça de ídem, carreres de bicicletes, regates en el Grau y paelles extraordinaries per-a els pòbres. ¡Requetebién!... Pero, ni l' any pasát ni el present s' han celebrát eixes festes, per la crisis agrícola primér y después per la produída a consecuencia de la terrible, funesta guèrra européa, que ha transtornát el món, en tót lo que afecta als intercambis comerciáls y agricol-industrials, bases principáls, per no dir úniques, de la vitalitát y benestár dels pòbles.

De tóts mòdos, la Comisió de festes de nostre Excelentísim Ajuntament meréix un retronadór palmoteo per ses iniciatives y exfòrços en favór del Comèrs, en benefici de la industria y en profit de la llaurança, o siga tót lo útil als interesos moráls y materiáls de Castelló de la Plana.

La festa de Lledó

En l'arbre mil voltes secular de la humanitat els *empeltadors del Cristianisme* posaren, en ses rames, molts escuts de creencies religioses que brotaren al calor de la Fe y, creixent ses rames, una part del brancatje—el de fullám mes vèrt y hermós—quedá protegint en sa benhaurada sombra els terrenos de nostra mare Espanya.

Per eixa causa tots el pobles tenen les seues costums... religioses, com per eixemple: Valencia, per la Mare de Deu del Desamparats, Sant Joséph y Sant Vicènt; Madrid, per Sant Isidro llaurador; Barcelona per la Merced; tota Catalunya, per la *moreneta* de Montserrat; Sevilla, per la Macarena; Çaragoça, per la *Pilarica*; França, per Lourdes; y Castelló de la Plana, per la Verge Santa del Lledó, etc.

Conta la tradició que un *cateto*... d'estes tèrres de la Plana, un día estava en l'horta llaurant en un forcat marròc; y al arribar els bòus frònt a un lledoner, se li estacá la rélla y no pogué pasar avant per mes que 'ls calfara les costelles a rastrellaes.

El pòbre hòme apartá la tèrra en l'aixá y quina no sería la seua sorpresa al descobrir una gran pedra plana, prou

redona y blavenca, y conforme Deu li doná a entendre, alçá un pòc la pedra y encontrá, bais d' una rail del lledoner, una figueta xicoteta y al tocarla 'n la má, se li quedá 'l brás paralític, sém.

Com regueròt de pólvora corregué la notícia per tot lo pòble y la contorná. Reunides les Autoritats eclesiástiques y civils, y practicades que fóren les primères diligencies canòniques, acordaren trasladarse al puesto de l' aparició miraculosa, y provesonalment portaren aquélla Image a la esglesia Majór. Pero aquélla Verge sobrenatural fuixqué del temple de Santa María, en mitj d' un resplandor mes fòrt, mes gran y mes hermós que 'l del sol y anaren a buscarla y la trobáren en el matéix puesto que la encontrá Peròt de Gran-Yana.

Desconsolát el llaurador. s' aclamá a la Mare de Deu y li torná la força y moviment al braç impedit, y en vista d' estos fets sorprendents, prengueren el acórt de fer en aquell puesto l' ermitóri de Lledó, nom que desde llavors porta la Patrona dels castellonenchs.

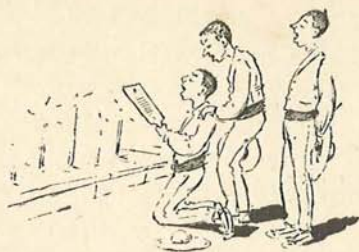
• • • • **La Salve**

La véspra de la Mare de Deú del Lledó una gran gentá va al ermitóri ahon canten *la Salve* cantórs de les Parròquies y part del Clèro de la capital, acompanyáts per orquesta.

Els feligresos o devòts van corejánt *la Salve* 'n gran devoció, y móltts d' élls canten después *els Gòigs*, en més o menys castellanáes, pero *en molta fervór*.

* * *

La poesia dels *Gòigs* está inspirá en la tradició, adaptanse la lletra a la *estética musical...* de *in illo tempore*; y encara que diguen que *per-a mòstra basta un botó...* ahí vá la còpia íntegra de *la metrificació ascètica*, o siga tòta la abotonadura.

Gozos a la Virgen del Lidón

—En cualquier tribulación
que en este mundo tengamos
vuestro favór imploramos
Virgen Santa del Lidón.

—A la raíz de un alméz,
fué vuestra imagen hallada,
de fulgores adornada,
de la cabeza a los piés,
y pues de tal invención
devotos nos alegramos.

Vuestro favor imploramos... etc.

—Un labrador venturoso
tuvo tan devoto hallazgo,
y esta Villa el patronazgo
logró, y en él su reposo,
a Vos, con tal ocasión,
tođa propicia os miramos.

Vuestro favor imploramos... etc.

—El inventor con presteza
la mano aplicaros quiso,
mas contrahecho de improvisó
su brazo quedó y sin fuerzas,
todos la veneración
del Arca de Dios os damos.

Vuestro favor imploramos... etc.

—A vuestra graciosa frente,
el arado tosco hirió,
con lo cual nos confirmó
de divina agua una fuente;

[48]

a vista de tan gran dón,
que los sedientos estamos...

Vuestro favor imploramos... etc.

—El Cléro pues y la Villa
a la huerta caminaron,
donde felices hallaron
tan singular maravilla,
de cuya alegre fruición
porque los frutos tengamos.

Vuestro favor imploramos... etc.

—En procesión muy solemne
os trageron a la Iglesia
mas vuestra humildad aprecia
el que fué primer albergue,
yá por singular blasón
en propio templo os hallamos.

Vuestro favor imploramos... etc.

—Los milagros que aquí obráis
no los comprende el guarismo,
y las fieras del abismo,
con vuestra sombra aterrais
y pues de Dios el perdón
por vuestro medio alcanzamos.

Vuestro favor imploramos... etc.

—Pues con todo corazón
vuestros loores cantamos;
vuestro favor imploramos
Virgen Santa del Lidón.

Consideracions filo-

sòfiques

Si yò fóra una espècie de Cometa de Halley de la Lliteratura Regionál, m' atreviría a tocar el canyicét, raspánt, raspánt, en un rabo de cullera de fusta de bóix y faría uns *Gòigs*, no 'n la llengüa del Príncip dels Ingènis espanyols, sinó en la llengüa *de la tèrra*. Pero... ¿quí em respónt de la seguritat dels meus hòsos y de la meua reputació trovadoresca, en els tems del advenidor, per-a que 'ls *crítics* (?) no me pegaren unes cuantes *samugáes* y fèren tremolar —en ma tomba—, el méu neuro-esqueleto, fentli fer, arriba y abajo, com al còs d' una granota mòrta, en els experiments dels gabinets de Física dels Instituts y Universitats, quant li donen corrents eléctriques?

* * *

Sinse posár ni llevár mèrits *als versos*... ¡no de báes Horacio s' emportá cap-a Roma, lo preciós bagatje de metres y formes, en general, de Píndaro, Alcéo, Safo y Anacreonte, que van ser, son y serán—mentrimentes baix dels tarròsos y en els troncs dels arbres alenen els grills y les cigales... de la Poesía—, les barres d' estany per-a fèr soldadures apolíniques o còliques, tots els trovadors habúts y per habér en totes les époques y en tóts els països del Planeta Tèrra, desde 'ls primérs albórs de la expresió de la belleça per mitj de la paraúla retòrica, fins a la consumació dels sigles... *Amen*.

El día de la festa

El día de la Mare de Deu del Lledó, es celebra 'n l' ermitòri, Misa de Pontifical, sermó y *gran dinár* per lo matí; y per la vesprá Provesó solemne y *refrés*.

Una orquesta y masa coral, y la Banda del Regiment o

la de la Benificencia o la de Bomberos, amenicen els actes; y el Prior del ermitòri, el Procurador Síndic del Ajuntament y el Clavari de la festa, s' esforçen en donarli tot el brillo y esplendor corresponent.

A la *caiguda del sol* es fa la provesó y a ella acudisen l' Ajuntament, Autoritats provincials, Comissions de la Co-fradía de la Mare de Deu del Lledó, llauradors de les partides pròximes y átres convidats.

En eixe día, una grant gentá va a Lledó y tant la plaçeta d' entre 'l casalici y el póu, com el camí-paseo, presenta un aspècte animat y vistós. Un *porrat*, no tant variat com el de la Madalena, completa 'l *cuadro*.

* * *

En esta festa com en totes les que n' hian Clavaris y Majoráls, Clavarieses y Majorales, sempre o casi sempre resulten roçaments, morros y males cares, per la dichosa... etiqueta o vanitát.

El Clavari el sòlen elegir d' entre les famílies mes acomodáes; y, com son per lo general, gent jòve y *cèlibe*,—en vistes a entrar en el gremi de San March, *en bou y tot*—la vanitat puja un poquet mes que la devoció y d' ahí ve el vorer quí pot lluirse mès, o lo que 's lo mateix, *el que mes xiule capaor*. Y eixe *vanitas vanitatum* deu existir, porque de lo contrari la festa de la Patrona cauría en la decadència.

De predicadors venen bons caps, *campanes groses*, com son els PP. Calpena, Calasanç Rabaça y Bartrolí, el Dr. Mossen Enrich Sanchis y els Canònges de Valencia, Tortosa, Segorbe y Tarragona Doctors Ibáñez Rizo, Joan Batiste Martínez, Coronel y Faulí, respectivament.

~ ~ **Els Ex-votos**

La *costúm...* dels ex-votos, está generalicá en casi tots els pòbles de la cristiandat; y no vaig a censurar estos ac-

tes d'agraïment plàstic dels devots, perque, yò mateix tinc, en l'ermitori, penjá una *cama* de cera—en miniatura—que fon comprá en casa l'agüelo Llansola, perque desde 'ls 14 als 17 anys, vaig estar postrat en un llit patint una cáries dels hòsos del *metatarso* del pèu esquèrre y de la *tibia y peroné*, hasta 'l punt de haberme combregat y per-noliat; sols em faltaba un pelet per-a l' amputació y después que vaig patir mes que la Samaritana, em salví per-que... *mala hierba, nunca muere*.

La meua cama éra un geroglífic anatómic-quirúrgic, perque no se sabía si la pell estava damunt del hòs o el hòs damunt la pell; y de les ferides—que les tenia en mes número que foráts te una criba de pasar blát—m' eixien estalactites o estalacmites de fosfats y carbonats cálcics, que bé hagueren pogút figurar en un Museu... d' Anatomía y Dissecció. Pero... ¡gracies a Deu!, encára vaig eixir per una vòra y puc anar a Misa de dotze recitant alló... que 'es diu vulgarment:

“...*Todos los cojos van a Santa Ana,
yo también voy con mi pata galana.*”

¡Nada! ¡nada!.. que Romanones y yò *som dos* y un sac de palla, tres.

* * *

Per ahón en esta enèsima digresió—sinse voler— he presentat el *cuadro*... dels meus dolors y sufriments, en ma primera joventut; y ahí está la atenuant o circumstancia eximent de responsabilitat estudiantil, en una edat de bohemia descrita en el *Preámbul*. Perque... después de pasar el *Purgatori en vida*, bé necesitaba uns anys de *jolgorio*, que 'n l' anémia cerebral que yò tenia, per pobrea orgánica general, l' estudi m' haguera acabat d' *acorar*; y ma mare dida 'm repetía moltes voltes, ¡la pobreta! «xiquet, menja bones xulles y bòn pucheret de gallina, y deixa els llibres

a un racó, que mes val que diguen, *per ahí pasa un burro, que un tísic...* ¡Y tenia raó ma mare dida, la sinyo Felipa Balado, muller del sinyo Miquel Penyalver, *Boira*, que 'n páu descansen els dos!

* * *

Girém véles atra vòlta, cap-a Lledó y entrém en l' ermitòri y atavesem l' ampla nau de l' esglesia y fiquemos per la pòrta de l' esquèrra del altar major, pujem al Camarín ahón es guarda y venera l' Image—auténtica— qu' está 'n un estuig de cristáll en el seno d' una preciosa Verge, d' escultura en marbre, vestida en riquíssim mantéll primorosament brodat en òr.

En la habitació dita avants es veuen totes les parets— inclús el tròs de llenç de pujar l' escala— plenes de cares, úlls, nasos, orelles, braços, mans, pits, cames y pèus, tot de cera, y ademés, cròses, cabelleres o trenes de monyo, cuadros pintats sobre téla y fusta, que representen boltes de carros, barques y vapórs en perill, en alta mar y en día de tempesta, atracos, robos y asesinatos per lládres o malhechors; caigudes de dònes per balcóns, finestres, terráts y *ulls d' escales*; d' obrers de les bastides de cases en construcció, de llauradors y llauradores collin frutes dels capolls dels arbres y hasta de la revolució de Valencia en tems dels cantonáls y uns incèndis y episodis de la guèrra del francés, etc. *Cuadros... de costúms castellonenchs* son éstos dels ex-votos que acrediten la devoció, el reconeiximent, les conviccions católiques d' este pòble honrat.

La pedra de l' aparició

En la cambra dels ex-votos, a ma dreita, está la pedra de l' aparició miraculosa de la Verge del Lledó.

Tots, en general, quant pugem al Camarín besen la pe-

[52]

dra, la tòquen en la má dreita y fan, en el nom del Pare, del Fill y del Spírit Sant.

Desde tems remòt, existís la creència de que eixa pedra créix; pero yò, desde que éra xiquet, no he conegut que la pedra aumente de volúm, per més que no he fet la cubicació necesaria per-a la comprobació matemática.

Ya sé que la Mineralogía—Geología, Geognósia y Geogènia—afirma que, les pedres, creixen per superposició de átomos; y que la d' estos formen les moléculas, y la d' estes les grants mases; y que teoríes modernes afirmen que les pedres tenen ánima... (1) Pero., deixant apart l' enigma petrificat, lo cèrt es que la pedra 's conserva en l' ermitori de Lledó, com reliquia tradicional de nostre Catolicisme.

* * *

Al meu entendre, aixó del creiximent de la pedra de Lledó, deu ser alguna chança d' algún pardaor borriolench, porque 'n Borriol, en eixe poblet *carcunda*, son molt *há-bils* (!) y alguns dells, mes mentirosos que *Capeta* y en una *bola fan un sopar ágre...*

e e e La Provesó

Antigament, la Provesó pegaba la bòlta a l' ermita. Un bosquét frondós, qu' estava detrás del casalici, ahon habite l' ermitá, fá temps que 'l capolaren y el convertiren en terra d' hòrta ahónt huí fan planters de terongers y atres arbres frutáls.

Aixina com hasta fá 16 o 20 anys, per-a arribar a Lledó per les sendes dels tròços, se teníen que traçar mes línies quebraes y mixtes que un titiritero ambulante quant, per les placetes dels poblets, es guanya la vida caminant, a pasos

(1) No m' atrevisc a afirmar ni negar l' existencia de l' *ánima mineral*, porque desde tems inmemorial els testos ya eren animics; per lo mateix diem *ánima de càn-ter*, y hasta no poden negar l' *ánima xilofónica*, porque tots els violíns tenen animeta.

uberts per-a que li pasen els gosos amaestrats per mitj les cames, huí tenim la gran comoditat de anár directament desde 'l *Molí del Tóll* hasta l' ermita, grácies a un magnífic paséo, en carretera centrál y dos espayosos andéns, bordejats d' acacies, millora importantísima que féu nostre Excelentísim Ajuntament, degúda a la propaganda del *Heraldo de Castellón*, a la constancia o *terquetát* de son director propietari el ex-Concejál don Joseph Castelló y Tárrega.

Ans la provesó 's celebraba el primer diumenge de Septiembre, pero com en eixa época del any moltes families están de veranéu en les playes de Benicasim, en Lluçena o Benasál, en el Grau o en Benadresa y atres partides, acordaren trasladarla al mes de Maig, al mes en que les flòrs, donen als camps sos colórs y poésia y a les brises marines sa flairór.

* * *

Pues efectivament, es celebra la provesó el primer diumenge d' eixe més, en eixe día de la festa de la *ròsa*, en eixe día en el que les xiques s' apitonen com les ròses en els rosérs, quant l' humetát de la nít queda condensá en gotes de linfa transparent, per-a que estiguen mes téndres y lloçanes, en eixe día d' enramáes y de músiques, en eixe día en el que Cúpidu li pòsa la pata damúnt a Morféu, en eixe día afalagador tót plé d' ilusións y de voluptuositats amoroses y juvenils.

* * *

La provesó fá son cúrs per els andens y vá desde l' ermitóri hasta 'l *camí fondo* y viceversa, y a élla assistisen —com he indicát avants—, el Ajuntament en Corporació, les Autoritats civils y militars y eclesiástiques de la provincia y senyors y llauradors,—convidats pels Clavaris y
[54]

Majoráls—y la Guardia civil montá davant, y detrás la Banda militar y un piquete de tropa, donant guardia d' honor; el paséo de Lledó presenta un aspecte magnífic, y en el complement del *porrat*, *la traca* y la gent bullanguera, donen la última má a este *Cuadro de costúms...* pintát sobre el llènç verdénch de les hòrtes castelloneres.

Práctiques d' Art Culinari

Transformació de líquits sucrosos

en sólits per les meçcles trigorífiques, y Análisis organolèptic de

les llepolies ~ ~ ~ ~ ~

¡No yá que asustarse caballérs!. . Estos punts enunciáts de Química-Analítica-Domèstica, els trataré sintèticament, pintánt el *Cuadro...* en quatre ganyáes; perque, cuant vüllc sóc mes cúrt... que un hidrocéfalo y si 'm convé, sóc mes llárg... que la Cuaresma, o lo que es lo matéix, una espècie de fúrqa de les Lletres Regionáls, que s' estira si está de teque o s' arrúe com un cúc de capéll que no vòl filar.

* * *

També 'n Lledó,—com en l' ermitòri de la Madalena—, tenen la gran tupinamba bucòlica els protagonistes y principáls actórs de la funció relligiosa; y mentrimentes en la sala del primer pís de la casota del costát de l' ermita *li peguent de valent a la paella* y demás acompañaments mengívols, y per la vesprá als dolços variáts y suculents, y als geláts de mantecáo, fresa, llimó, aigua canellona y a la horchata... de chufa y armela... *Carmela...* y... etcétera, etc... el públic de les butaques, delantères y de la casòla, badallen o s' acontenten en l' oloreta del suqué, o roseguen castanyes séques, o menguen torráts o abellanes, o dátils de Giripa, o s' entretenen fent saliva mastegant alguna doseta o algún rollo de fleca, arrimantse algún trago de

aigüa naixent del póu de la plaçeta, per-a suaviçar les paréts peludes del estòmec, y después cap-a casa, tant conténts y satisféts, diént: ¡hasta l' any que vé si Deu vòll!...

⊕ ⊕ **Nota històrica**

Una antiga crònica que 's conserva 'n l' argiu del Ajuntament de Castelló de la Plana, s' ocupa sintèticament, de lo que a continuació transcriu al peu de la lletra: *En lo any 1.366, en la ocasió que Perot de Gran-Yana llauraba en lo séu camp, sucehí que se li pararen los bous al temps que feya transit per de sus un almesquer, (lledonér, almés), forcejá pera que pasaren avant, y habent donat un pás de rell, saltá una rail, et estatim vesqué de sus ella, una Image de Madona Santa María, qual prengué ab gran devoció y regocig i prés la porta o el poblat pera la enseñanza hon llavoris li prestaren la santa reverencia; e ab determinació dels Yurats li alzaren capella a hon encontrada fonch.*

Les festes del V cen-
tenari en 1.866 ⊕ ⊕

Pasaren sigles y els remolíns que formen els *Simouns* de les pasions polítiques-sociáls, no pogueren arrancar del còr del pòble castellonench, el sentiment de devoció y entusiasme per la Patrona del Lledó, com no pòden les onáes de la már, en sos torbelíns o *caragóls*, fer desprenders del fóns de les furioses aigües, els coráls y musgos, espònges y llimács, que están arrailáts en les ròques fófes y tosques que formen los secréts paláus de coráls y marfils dels peixos y moluscos.

* * *

Fón el 14 d' Agost de 1.866; el Alcalde del entonces Illustrísim Ajuntament de Castelló éra don Carlos Ferrér,
[56]

y el Secretari de la Corporació don Joan Francisco Boix. ¿Que pasá ¡já 49 anys!... en esta Ciutat *eminentment lliberal!*... Puig donar un hermós espectacle de que també éra un pòble altament catòlic o aymador fervént de les tradicions religioses.

L' odi polític no 's conformá en l' animatversió catòlica. Eren fills de la llibertát, pero *de la llibertát ben entesa*. Eren fills de pares catòlics, apostòlics, románs y no s' atreviren jamáy a renegar de les ensenyançes que 'ls doná la mare que 'ls dugué 'n ses entranyes, ni dels aliments que 'ls ofrená la *mare Castàlia*, que al entregarlos los fruítus sucosos de ses hòrtes, els deixaba xuplár la sava del Cristianisme que sembrá per tèrres levantines aquell gran Rey dels Fúrs y privilegijs, bráu defensór de la fé dels nostres antepasáts, aquéll sobirá que sa victoriosa espasa la féa relluír a la llúm del Sòl de nòstres costes y en sos llampécs d' odi féu que nòstres tèrres *de la Plana* quedaren abonaés, per-a sempre, en los putrefactes còsos dels fréstecs, dels fanátics marrócs, ¡dels alárbs malaít!....

* * *

Aquell Illustrísim Ajuntament, en sesió extraordinaria, va pendre 'l acórt—per unanimitát—, de commemorár *el fét* celebrant el quint centenari de l' aparició de la Mare de Deu del Lledó, fént un llamament al sentiment del pòble y celebránt unes festes hermosísimes, que demostraren en les grants iniciatives d' aquells hòmens, d' aquells que exerciren la tutèla dels séus administráts, en arreglo a sa cultura religiosa y sociál, y que en aquell primér aniversari secular de la tròba de la sagrada Image per Perot de Gran-Yana, no tingueren ningún reparo en posarse al frónt de aquella expontánea manifestació d' admiració, d' agraiment y de carinyo a la vista del món, agenolláts als pèus de la Patrona dels castellonenchs.

Aquell Alcalde y aquélls Concejáls, fóren els que im-

plantaren la festa anyal en honor de la Patrona dels llauradors. La *Costúm...* quedá establida y continúe fentse cada any. Si morguera la festa de Lledó, podriem dir que ésta Ciutat no estaria habitá per fills de la terra, sino per forasters, que burlántse dels argius, tirarien per els balcóns y finestres de Casa la Vila, els pergamins de nostres glories cíviqes y de nostres tradicions relligioses. Y com eixa faena sería mes propia *de mangueleros*, dels que compren dráps y ferro vell, o de drapaires, que no de hòmens cúlts y honráts, no pasará may en Castelló, no pasará... mentrimentres es mantinga en pèu una homil alquería, mentrimentres vixca un sòl llaurador en nostres hòrtes, mentrimentres alene una llauradora d' este radio, que tinga un xiquét en sos braços que li diga mare, com élla, en ses tribulacions y en ses alegrías, li diu també *¡Mare!...* a la Santa Verge del Lledó.

* * *

Sinse buscar els aplausos dels fanáticos, ni tindre pòr a la crítica dels que fanfarronejant d' avançats, es creuen en el dret de burlarse dels que no pensém d' igual manera, yò, com sóc fill d' así, no tindrè inconvenient en lo día de demá, d' estampar ma firma 'l pèu de món trebáll, que brota expontáneo y nerviós, pero en la valentía que 'l méu temperament característic, imprimís a la meua plòma loca... si se vòl, pero sincera y a la meua paráula tosca, pero franca y noble, que no tartamudeja ni tartamudejaría, encara que tinguera que dirigir una arenga o soflama davant de tots els esqueletos en moviment el día del Judici finál a les tres de la vesprá; conquè... *arruixa que plóu*.

* * *

¿Que féu l' Ajuntament de Castelló de la Plana, l' any 1.866?.. Pues per-a commemorar *el fét* celebrá unes festes
[58]

d' eixes que 'n entren pòques en tanda. Sens dupte els municipis digueren: *ham de deixar ralles fêtes...* y aixina fón.

Van adquirir diferents objectes per-a el servici de la Verge. Una peanya entallá per los escultors D. Ramón y D. Francisco Trilles—que no trillaren mal en les seues ferramentes—ajudáts per el jove artiste valenciá D. Vicente Giner que féu els huit medallóns que l' adornen y els Serafins y els núbols que peguen la bòlta a l' anda.

El artiste D. Francisco Fabregat, construí la corona de plata, adornantla caprichosament en pedres precioses o joyes, propietat de la Image, procedents de regals dels seus devòts, reformant també la mitja lluna que pòrta 'ls pèus la Verge. Un manto de vellut o terciopelo blanch, primorosament brodat en òr, per l' artiste valenciá Sr. Serrano; una bandera de *domás blanch* guarnida d'òr, y ademés algunes millores en lo Camarín; y construiren dos *gegants espanyols*, restauraren quatre carros triunfals y van fer trages nous als xiquets de la Casa de la Misericòrdia que teníen que ballar la *Dança dels Saboyanos*.

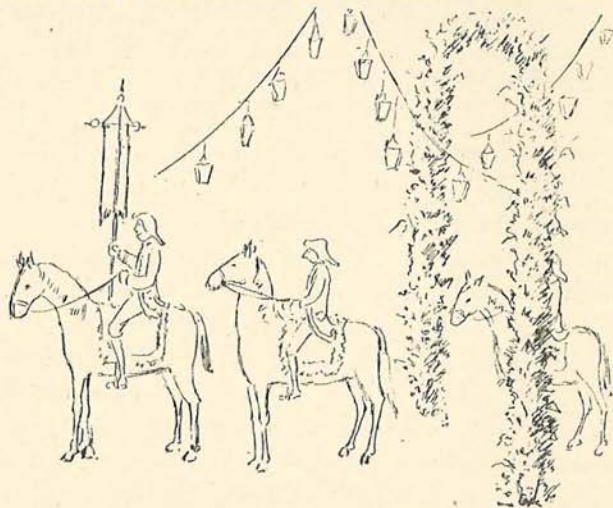
Aquell Ajuntament, de gratísima memòria, senyalá el primer diumenge de Septembre per-a la celebració de la festa anyal de Lledó, y acordá, que 'l dia avants es portára l' Image a la Capital y que se repartira profusament el programa de les festes, prévio acòrt en el reverendo senyor Arcipreste d' este Partit, com representant de la primera Autoritat eclesiástica d' esta Diócesis

A cinc dies es reduíren les Festes del Centenári; desde el primer al quint día del mes supra-citat; pero... ¡quines festes!... Es precís, no tinc mes remey que consignarles; per-a que fent el degut honor al Ajuntament esmentat, peridure son recòrt entre les generacións del advenidor.

A les dotce del matí, del día 1.º de Septembre, anunciaren les festes en bòl generál de campanes, e immediatament vá eixir de Casa la Vila una cabalgata formá per dotce caballers vestíts a l' antiga capitanejáts pél que féya de *Jefe*, que portaba un estandárt preciós.

Als caballers seguien—també montats a cavall—, dotze llauradors vestits de gala, a estil de la terra; y tancaba la Comitiva, un carro triunfal molt vistós, que portaba una llauradora de rechupete, vestida de matrona Romana, que enlayraba l'escut d'esta Ciutat de la Plana y anaba acompanyá per sí doncelles,—llauradoretas també de les que feyen *rògle*—, y tiraren a míls, les poesies alusives al acte. La Cabalgata va seguir son curs, per la plaça de la Nèu, carrers Majór, Ensenyança, del Mitj, Salines, Majór, plaça de la Nèu hasta la plaça de la Constitució ahon se disolgué.

Els carrers del transit, estaben adornats en trenta huit arcs de murta y fóren construïts per lo mestre de fusters

Ramón Monçó; y además les banderetes espanyòles, farolés a la veneciana, cobertórs en els balcóns y finestres de les cases, etc., etc., donaren al nostre poble un aspècte vistósísim, fantastic.

Per la vesprá anaren a l'ermita les Comisións del Ajuntament y reverént Clèro; y a les cinc va eixir la Santa Imatge del ermitóri y la portaren a Castelló, acompanyá també, per el Clavari y Procurador, etc., estrenántse tóts els objectes y regáls que li feren a la Mare de Déu del Lledó.

La Comitiva vingué per lo *camí de la Plana*, anunciánt la eixida el bòl general de campanes, fent l' entrada per lo carrer ample de Sant Róch

Avants d' entrar en esta Ciutat, y a la senyal convidada del segón bòl de campanes, desde l' esglesia Parroquiál de Santa María, va eixir la Provesó per-a recibir a la Santísima Verge. Davánt anaben els gegánts, les dançes dels nanos, caballéts y saboyanos; y per la plaça de la Néu, carrer Majór, plaça de María Agustina y carrer Moreres, se van dirigir al carrer de San Róch, fronterét al *Fórn del Plá*, ahon esperaren l' entrá de la Mare de Deu per l' orde seguent: primer dos heraldos, en los estandárts de la Ciutat; segón, tòts *els Gremis*, en les seues banderes; tercer, els asiláts de la Misericòrdia y de Sant Vicent Ferrer; quart, els convidáts, fent un derroche de céra; quínt, el Reverent Clèro, en la créu Parroquiál; sext, el llavórs, Illustre Ajuntament. presidít per lo senyor Governador Civil de la provincia y séptim, la Banda de música Municipal.

Al arribar l' Image al *Forn del Plá*, esclatá l' entusiasme del pòble devot, d' una manera ruidosa, indescriptible. La Verge del Lledó fon recibida baix pális, y se dispará una *traca* de primer orde; se va fer una gran sòlta de coloms adornats en llaços dels colors nacionals; y un grupo numerós de xiquetes y xiquets—vestits d' àngels—feren les salutacions a la Verge, y es cantá el *Motet.., Tota Pulchra es María..* (!) y la provesó aná per los carrers de San Félix, del Mitj, Sabaters y la Plaça de la Constitució y entrant en l' esglesia Major es cantá, a tota orquesta, la *Salve* del mestre Pons.

L' esglesia per dñs estava rica y suntuosament adorná, en tapiços y mils de llúms y póms y guirnaldes de flórs, que 'n gran gúst, colocá l' inteligent floricultor valenciá don Vicent Pujades, que també exorná la frontera de la Casa Capitular; y per la nít féu la gran serenata, en la plaça de la Constitució, la Banda Municipál, qu' eixecutá lo mes selecte de son repertòri.

A les nou del matí del dia 2, es celebrá 'n la mateixa esglesia Parroquiál, una Misa cantá—a tota orquesta—, tocánt distinguíts profesórs de Valencia y de Castelló, sobre un gran entaulát que alçaren front a la pòrta principal de baix l' orgue; y lo sermó el pronunciá 'l dòcte Cate-dratic y Secretari del Seminari Conciliar de Valencia y Predicadór de S. M. y del Excelentísim Ajuntament de dita Capitál, l' elocuentíssim orador don Baltasar Palmero, Doctór en Sagrada Teología.

A les dotze terminá la funció relligiosa y enseguida, ixqué *la cabalgata*, lo mateixet que 'l dia avants; pero a les quatre de la vesprá, *van tirar el résto*, com ho demostrá la eixida—de la plaça de la Constitució—, de quatre carros triunfáls, arrastrats per les millórs caballeríes, qu' encontraren en la població, lujosament aparelláes; y els llauradórs, molinérs, panadérs y ordinaris, es van fér la gran competencia, per-a vorer quins presentaben millór y en mes fantasía les xiques de sos *Grèmis* respectíus y seguíren per la carrera de costúm.

Les llauradores y artesanes, com si hagueren sigút colometes y tórtoles silvestres escarbant en mitg les eráes de blát de nostres camps, suaben pregunta damúnt dels carros, d' ahon tiraben—de bolchaqueta y de calbót—, millérs de poesíes y ròses, y dolços, y confíts, y rollos, y dosetes de fleca, a la gent apilotá dels balcóns y finestres, pòrtes y carrérs que 'n grandísima alegría s' omplíen les faldrique-res y bolchaques,—segóns el séxo—, entre espentes, cabotáes y morráes, críts, risotáes, abalóts, jays!... abraços, *carpáes*, disputes y jvítols!... per apoderarse de *tan ric botí* en la lluyta del entusiásme cívic-relligiós.

Después seguíren les dançes dels nanos, caballéts y saboyanos, que de tant en tant, ballaben en els puestos que teníen senyaláts d' antemano; y als hòmens y a les dònes els caía la baba de gúst, y a les xiquetes y xiquets, además de la baba, els caíen *les canèles*..... damúnt dels morréts.

Detrás de les dançes, la solemne provesó aná per la bolteta de costúm... obrínt marcha 'l piquete de la Guardia civil *d' a cabáll*, y después seguíen els Clavaris, Majoráls, convidáts dels carrérs y els Grèmis; distinguíntse entre tóts, el Gremi dels Cordérs, o sogueros, per la *Dança dels Torneantes*, que élls pagaren de sos fondos gremiáls.

A éstos seguíen, per orde correlatíu, els xiquéts, de les Escòles Públiques, cofradíes, germantáts, establiments de Benificencia, representants de les Monges Capuchines, y els ajudánts de la Parròquia, en les Verges de sos respectius altárs, Patronos y atres Sants; y xiquéts, imitánt l' orde de *la Lletanía Lauretana*, desde 'l *Regina Angelórum*.

¡Quina llástima de no haberse conegut entonces el cinematògrafo, per-a impresionar películes!... perque llavórs, van desfilár en trages típics,—*tóta la Côte Celestiál en pés*—, *personages* vestíts de patriarques: Noé, Sém,—que no estaria *tan sém*, perque anaba *mes èrt que un fús*—, Abraham, Isác, Jacòb, Judá, San Joaquín, y Sant Joseph; y els profetes Isaíes, Jeremíes, Barúch, Davít, Daniel y Ecequiél; els dotce Apòstols; els mártirs Sant Estebe, Sant Llorèns, Sant Vicént, Sant Cristòfol, Sant Sebastiá, Sant Hermenegildo, Santa Tecla, Santa Bárbara, Santa Llúcia, Santa Catalina; els confesórs Sant Antoni Abát, Sant Páu,—primer ermitá—, Sant Ròch, Sant Isidro Llauradór, Sant Geroni y Sant Damaceno; y en representació de les Santes Verges, anaben varies xiquétes vestidetes de blanc, que portaben en ses mans, guirnaldes de flórs.

Eixos *Cuadros... relligiosos històrics*, els completaren Sant Márc y Sant Llúc evangeliste; Sant Fernando, Rey de Espanya; Sant Guillermo, dúc d' Aquitània; Santa María Madalena, penitént; Santa Isabel, Reyna de Portugal; Santa Teresa de Jesús y Santa María del Cáp,—mullér de Sant Isidro Llauradór—; y per últim els *vehíns convidáts* d' esta ciutat portánt ciriáls, Clavari de la Sta. Image, Procurador y son Asociát; créu Parroquial y Cléro y Nostra Senyora del Lledó, pális de respète, els senyors Arcipreste y ajudants,

Illustríssim Ajuntament en Corporació, presidit per el Governador Civil d' esta provincia; piquete de tropa y música, terminaba esta festa tant complicá com suggestiva, per-a 'ls que la presenciaren, perque yò encara estava en *el limbo*, en estado de *canúto... y cuento contáu, yá se ha acabáu, por la chimenea se vá al tejáu... etc., etc.*, com diuen les agüeles cuentistes.

Un acte de caritat y mes

festes centenaries ↻ ↻

En el matéix día, obsequiaren als pobrets presos en una gran *paella a la valenciana*, pòstres y tabaco; y per la nit, en el *Plá de San Francésch*, dispararen un magnífic castell de fòcs artificials, confeccionats pels afamats pirotècnics o cuheters, Agustí Olmos y Tòni Sabatér, que corrent la pólvora no era per lo vist, tan *sabater* com indicaba son llinatge.

Els dies 3, 4 y 5, les festes que 's celebraren podien considerarse com a plats de pòstres en lo gran tibèri dels ideals d' aquells castellonenchs.

En els esmentats dies 3 y 4 les festes quedaren reduïdes a Misa solèmne en l' esglesia Parroquial, cantá per la mateixa capèlla; cucanyes ensabonáes en les plaçes de la Paç, María Agustina y San Lluís y en el carrer San Joaquín; y a les dotze la Cabalgata pegá la bòlta de la provesó, acompanyá per les dançes, que a les tres de la vesprá prengueren part en el *ball de Torrent* que 's feu en la plaça de la Constitució.

La nit del 3 fon la gran serenata, en la mateixa plaça, per la Banda Municipal; y a les nóu de la nit del día 4, dispararen un atre castell de fòc, fet pels mateixos cohetèrs y en els puestos esmentats anteriorment.

El día 5, a les dotze, al tòc de la campana María, feren *la entrá dels bous y la pròba*; y per la vesprá, correguda de

novillos en la plaça de la Constitució, ameniçant este acte la Banda Municipal y els dolçainers de Tales, nó de Tales de Mileto, sino del *talis qualis cum camalis*, perque com els

tabalers son del mateix poblet, ahon vullgues que nó, li fan pendre a ú el cabás después de ferli traure les perres; y allí se veu alló de *albarda sobre albarda*; son *espartans* de pura sanc... treballen l' espart que 's unprimor, *¡son sarieros!*

En un solemne Novenari en l' esglesia Arciprestall y la torná de la Patrona dels llauradors al ermitòri, terminaren les Festes del V Centenari en 1.866, en honor y glòria de la Verge del Lledó y honra del pòble de Castelló.

* * *

Forçoses son les digresions històriques y mes encara sobre festes, quals recòrts no deuen borrar-se de la memòria dels fills d' esta tèrra, que admiren y admirarán els esforços fets, en aquelles èpoques, per aquells Ajuntaments tant lliberals com patriòtics, que 's van lluir tot lo que van volér, perque..... en este món fá més el que vol que l que pòt.

Una superstició y una

veritat ~ ~ ~ ~ ~

Desde *l' any de la nanita*, que existís la creència—entre la majoria dels que visiten el Santuari—, de que la Image del Lledó, la xicoteta, l' autèntica, la que 'encontrá llauránt Peròt de Gran-Yana, *és de càrn y hòsos...* Pues no 's veritat. És una hermosíssima miniatura esculpida en marbre blánc, desde la cintura per amúnt, òbra de valor històric-artístic, de factura escultòrica com la Puríssima Concepció; y perfectament se distinguí una senyál o ralla, en un costát de cara, desde la regió maxilár inferiór hasta la part superiór del frontál, en sentít transversál.

~ ~ ~ Dos enigmes

¿Qui fón l' escultór que féu la Image?... La senyál o ralla, ¿es la comprobació del còlp de rella que, llauránt en el forcát alárb, li pegá 'l llaurador venturós que la vá encontrár baix de la raíl de Lledonér, sobre la qu' estaba la pedra de l' aparició miraculosa?...

Eixos son els dos enigmes, que no 's pòden descifrá, perque son mistèris (!) d' orde sobrenatural, que si els materialistes y atéos no han pogút comprobar, ni demostrarán jamáy, l' orige y fí de la matèria cosmològica, com tampòc les lléys reguladores dels sers animáts, perque ses suposicions o congetúres *s' estrellen*—com un hóu de gallina en paélla d' oli brusént—, ans la impotència de hipòtesis aventuráes y els fills del catolicisme, els que portém els úlls tapáts... en la véna de la Idealitat Suprema, per-a juár a *conilléts a amagar* en Sant Pere quant mos arribe l' hora de volár al Cél *com una milòcha* quant l' aire li trenca el fil que la manté, *creém en els artículs de Fé*, per-a entrár en els horiçónts incomensurables de *la Vida Eterna* (!). ¡Déu mos deixe viure trenta o coranta anys mes que visqué

[66]

Matusalén!... y el que no pense aixina *que arrée*, que mentrimentes yò caminaré cap-a *Llevánt*, éll s' en anirà cap-a *Ponént*.....

☪ ☪ **Cosa extranya**

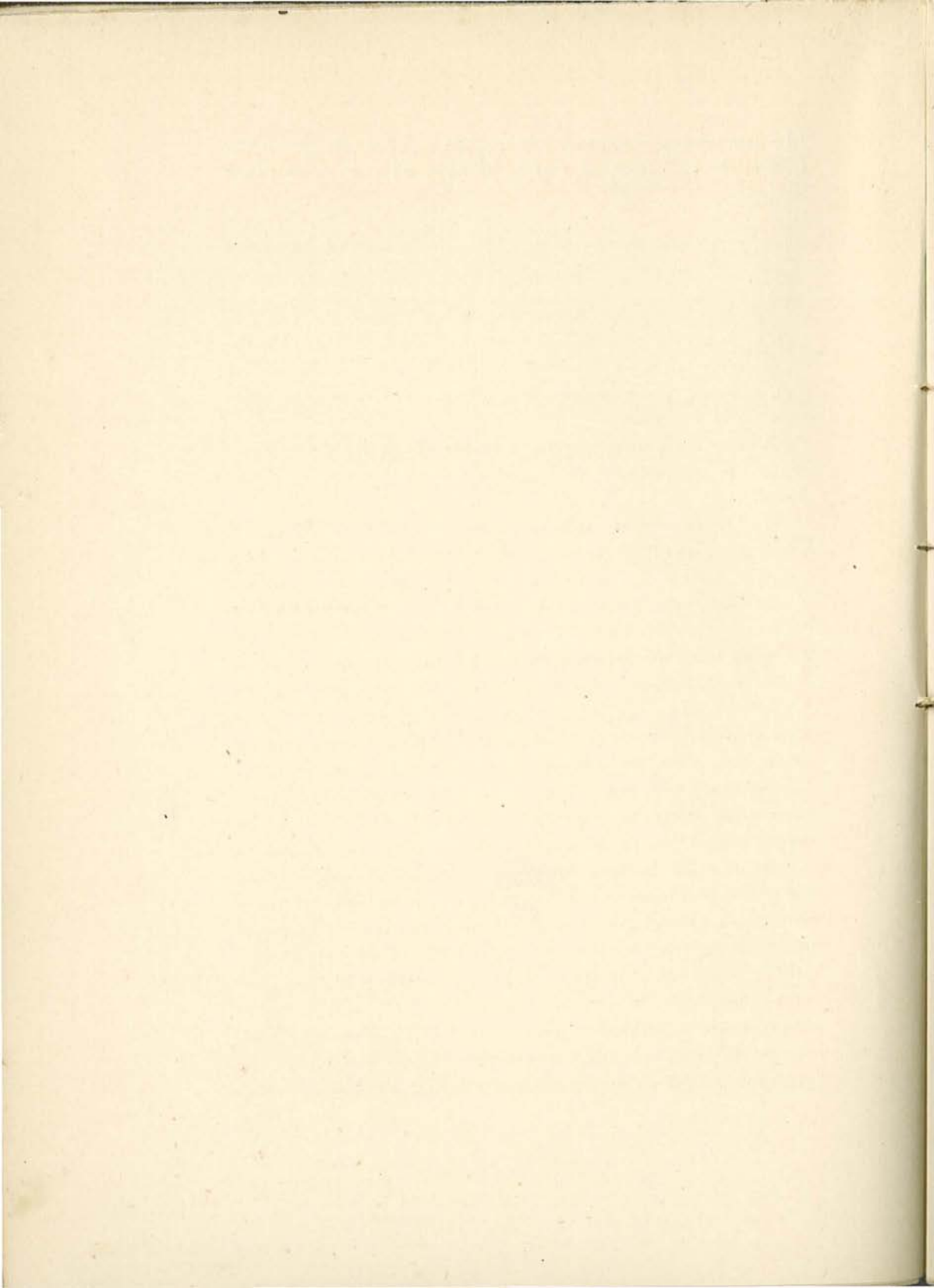
Pot ser que 'n tot lo món catòlic no 's done un cás tan raro com el que pasa 'n l' actualitat en Castelló de la Plana.

El Patró d' esta Ciutat es Sant Cristòfol y ningú o casi ningú s' enrecorda de tal còsa, perque la festa tant sòlsment la fá l' esglesia.

Avants, la *Costúm*... éra el celebrarla el día 2 d' Agóst; pero, per exigencies de *la gallòfa*, s' ha trasladát al 27 de Joliòl.

En la Arciprestal esglesia de Santa María la Majór, el Cléro parroquiál obsequia al Sant Patró, en *misa de tres capes y sermó*; y sino fòra per el vòl de campanes que fan el día avánts de dotce a una del mitj día y de huít a nou de la nít, la esmentada festa pasaría desapercibida hasta per-a els pòcs qu' estém enterats d' ella actualment.

Mes costúms... d' ermita

• • En Sant Jaume

PER l' antiguetat e importancia històrica del ermitòri de Sant Jaume,—ahon estava edificat l' antic poble de Fadréll—, debia haber ocupat el primer llòc en el present trebàll. Pero com les còses càmbien, com càmbien els temps... de ahí resulta que els fills de les planuries castellonenques, van tòrcer la ruta cap atres puestos; y jno es estrany!... perque en Espanya, *estém farts* de vore el trist estat en que les generacions,—capitanejàes per Góberns tan *amants del modèrn Progrés*—, arrinconaren en el pòrche del abandono e indiferencia, com si fóren trástos vélls, tót lo que poguera tindre remembrancha d' antiguetat; y els artesóns y múrs, alts y baixos relléus, lápides y estatúes, cuadros y maniçes, bronces y orfebreríes, etc., etcétera, importen menys que un chavo moruno, perque lo mes cómodo y millór és, que s' omplisquen de póls, telaranyes, corques y llíms verdénchs, contra 'ls racóns dels sotarranis humíts y sòstres badáts dels paláus y castélls,

esglesies y convénts, mentrimentres *la picòla del temps*, s' entreté pegant colpéts y colpéts, sordament, lentament, continuament, contra 'ls àrcs y els *peyróns* solitaris, contra les llòses dels panteóns, contra els escalóns dels anfiteatros... ¡testícs múts de pasades glòries, de perdudes grandeces, de no may més repetides epopeyes!!!...

* * *

Molts eixèmples podríem citar de sacrilegis artístics, d' esta mateixa naturalesça. Obrím la Geografia y la Història y, sinse gastos de tren, vorém el Monastèri de Poblet, provincia de Tarragona, que 's una verdadera maravella, feta a troços per les revolucións bárbares, com en l' actualitat han fet els alemans en la Catedral de Reims, ¡malaída síga!.. ¡per sempre malaída la *civilizació salvage modernista* dels hòmens que, tancáts en el coto del orgull y de les ambicións, son els bogíns que destruint vides y haciendes, convertisen en montóns de cèndres, rogenques per la sang y brusentes per el fòc, el patrimoni dels sigles que, de la opulencia, quedaren més pòbres que les rates!.. ¡Malaíts!... ¡Malaíts!..

* * *

Fills borts de la cultura artistica fóren els que profanaren el esmentat Monastèri de Poblet y Santes Créus, escarnínt la Història de la Patria catalana que 's una pàgina d' òr de la Història de la Patria espanyola, de nòstra ben-vollguda com pòc afortunada mare Ibèria.

* * *

Sinse saber tirar una ralla, ni fer una combinació de colòrs en la paleta pictòrica, ni serrar un llistó en el serrúig, ni modelar a ditáes y en palillets una figureta de fànc, ni

[70]

siquiera haber probat a fer ninòts en l' arena de vòra mar—perque tinc menys habilitat que l' escolá de Sant Agustí per-a ballar *peteneres*— ¡vaig sentir fondo, molt fondo, davant dels enderròchs del Monastèri de Poblet!..Y ¿com nó? ¡si tots volém tindre el dret de *ficar la cullerá hasta en còses de les que no entenem ni jota!* .

* * *

Anaba d' escursió acompanyat per mon antic y benvolgút amic don Eusebi Font y Folch entonces Jutje de primera Instancia e Instrucció del partit de Montblanch y huí dignísim Magistrat de l' Audencia Provincial de Castelló de la Plana—y vaig plorar, si senyors, vaig plorar com un *xiquet ae mamella*, davant d' aquell altar majór, front a' aquell Sagrari primorós, entallat en preciosos marbres italians, davant d' aquells alts y baixos relleus, representatius de passages bíblics o històric-relligiosos, d' aquelles tómbes o sepulcres que guardaren el còsos dels que foren Reys, Vi-reys y Condes, de perdurable fama en la Corona d' Aragó, Catalunya y Valencia. ¡Tot estava astellát, tot a troços, tot trencát, tot buít! Com un antiquísim y feudal Paláu, abandonat en mitj de les montanyes, después de sufrir les fòrtes sacudides sísmiques, els funests efèctes de terribles terremotos, sinse encontrarse la mes xicoteta joya de sos amos, de sos fills, de sos nets... ¡Tot estava mòrt!..

¡Ah!.. la intuició, la intuició artística, féu batanejar mon còr y tremolar mon còs, sinse saber perquè. Sens dupte, l' organisme humá está templat en l' ancrusa del sentiment quant la vanitat y el despotisme no s' apoderen dels nèrvis y convertisen als hòmens cabals en locos *rematats*, que 'n sos atacs de botjería no saben lo que 's fan, com no te voluntat pròpia l' hipnotizat, o com es imposible de sugectar en ses violentes convulsions a un epilèptic.

* * *

Al entrár en la gegantina *sala de Novicis*, vaig caure desplomát genólls en tèrra; y estátich contemplí—conmogút per la mes gran de les emotivitáts de la belleça ideál sugerida per la real—, aquélls artesonáts imponderables, aquelles supèrbes columnates primorosament esculpides per buríls d' inimitables artistes y que paréix mentira siguen òbres més meritísimes y afiligranáes que els mes complicáts y rics brodáts surtíts de les delicades mans de la mes intel·ligent profesora en punts anglés y de richelié, festóns, encajes y frivolités, teixíts en les sedes y fils més preuáts que acrediten per tót lo món a les filles de Bruselas, Malinas y Almagro, com també les precioses manufactures de valenciens y blondes catalanes.

e- Per la tangént.....

Pareixerá estrany als lectórs, que tratant de *Cuadros de Costúms... de Castelló*, m' en haja anát per fora de la Província gratuítament ficantme, com un lego, en el Monasteri de Poblet; y encara que aixó siga *etcétera...*, *fora del tést*, no he pogút fer atra cosa perque, si m' haguera introduít en Penyíscola y més en la caloreta de Joliòl, les picáes de les puses que allí es críen, viuen y es multipliquen en mes rapideç e intensitat que el *bacillus vírgula*, m' haurien mortificát de mala manera; y yò *no sòc tan vírgula* que vullga prestarme a *ser pasto* d' aquells animaléts que boten mes que 'ls saltejadórs de camíns, punchen com les agulletes que les clavarieses del Sant Sepulcre posen als coréts de vellút que regalen a les seues amistáts, y chuplen la sanc de les venes, millór que 'ls usureros el capital dels menesterosos, o els de la curia, y no romana, quant en els fils invisibles dels negociéts, porten als litigants cap-als Jutsgats municipáls y de primera Instancia, Audiencias de lo criminal y Provincial, Sales de lo Civil y Tribunals de lo Contenciós Administratiu y hasta el Supremo... *facedor y desfacedor de entuertos...* jurídics, que per raó que tinguen ixen dels

Temples de la Justicia desplomáts com un pollastre que yò vaig pelar víu y es quedá fet una bailarina retirá prenent duches generals; y mes morát que un' albargina, corria pel pati de ma casa cantánt en més sentiment que un *barítono de cartél* cánta la Mòrt de Valentí de la òpera Fáust del inmortal Gounót.

Ficarme en Penyíscola, haguera sigút com buscarme la mòrt morál... perque si al volér escudrinyaro tót, com un manyofla, haguera tingút alguna torba de cáp y vaig de idem díns de *'l Bufador*... adiós Enrich. Y jm' horroriçe al pensár quín banqueto hagueren celebrát els llobarros, pegant dentelláes y mes dentelláes al méu còs *en sál morra!*..

No vülle entrar en els fosos y sotarranis d' aquells castells y fortaleçes històriques y estratigic-militárs, perque si 's trenca alguna biga corcá, o 'm cáu damúnt algùn tròç de bòveda o alguna *pedra miliár*, em quedaria com Orféo en los Infernos, pero esclafát com una nyespla madura cuan li pòsa la pata damúnt algùn femater; y si vullguera nadár com un búço, o posár com un pólp els tentáculs de les indagaciós de época, fent el vació com les ventoses, per-a mantindrem hòres y hòres en els escalóns de la escala secreta per ahon el Papa Lluna prengué les de villadiego deixantmos a la lluna de Valencia, en els cólps de les onáes de la már, no haguera tingút un moment de tranquilítat per-a buscar y rebuscár datos històrics que pugueren satisfér les cuantivalencies necesaries per-a equilibrár la fòrça d' afinitát y de cohesió, de mon treball, en el matrac de les exigencies, perque hasta después de llavat y rellavat el producte 'n l' aparato de Wulf del análisis crític, quedaria el residuo halogènic inherent a tota reacció intelctiva incompleta.

A Penyíscola aní cuant tenia dihuít anys, y o vaig vore tót, hasta la dòna del barber que era de armas tomar, morenòta molt garbosa y templá, y que tenia quinqué 'n *pan-talla y tót l' arreglo*; pero mes agust m' encontraba sentát al pèu del faro de primera, menjant llangostíns fregits y

mirant l' immensitat del mar, que prenent apunts d' Arqueologia e Història... perque 'n Epigrafia estaba 'l nivell d' una cúa de saurio o lagarto, cuant después de separá del còs de la sangrantana que fuíg, se retòrs en tèrra fent mes dibuixos que un Notari per-a legalisar els testaments, escritures y demés documents priváts y públics. Y següint el consell dels guindilles de *La Verbena de la Paloma*, pegaré un atra bolteta per Penyíscola, per-a demostrar que si m' ocupa de sa importància *papaverácea*, històric-artística, semblaría que vullguera entablar pugilatos, entre atres escriptors, en mon bon amic don Joan Joseph Febrér Ibáñez, que féu un magnífic trebáll, fullechánt y fullechánt documents del Argiu municipál del seu pòble,—que fònt premiát en el Certám de Castelló y está inèdit— y, *clar y nèt* perque no sóc partidari de promoure competencies... ni en Febrér ni en ningún atre lletrát, que pedría el pléit, perque la gent de tòga... —no la del poblét de Tòga—, la gent de tòga y birrét te males chançes; y sinse saber numismática, coneixen el sistema monetari cent mil voltes millór que 'l métric-decimál; per-a élls no reça lo de la parte *por el todo*... sino lo del todo por la parte, y a mí me donen mes pena que una bròça en l' úll, tots eixos que gasten, al any, *mes plòmes*... que un matalafér en gròs, dels que confexionen y venen mataláps, almohadóns, coixíns y edredóns de lujo.

Tóts els que rendisen pleitesía als que pleitejen, pèrden l' esme al vore que s' aproximen les aguiletas o els galléts, pues tiren en bala, al bòl, a pacte, al parát, en aveáll o en ensa, en reclám de xiulét o d' espílls, o empleen ceps, llaços en núc escorredic, varetes de vísc, espartóns, enfiláts, a l' encesa en raqueta, pero sinse llicencia y hasta en temps de veda, y pòques vòltes fan pórra, perque sempre van al segúr. Lo mateix els importa que les monedes siguen *Ibèriques* que *Llatines* o *Celtíberes*, de Augusto o de Tiberio, —nó de tiberio o juerga—, que de Calígula, que, a pesar de sér tan espabilát, si vixquera no podría fugir a un gla de

cabáll perque l' enbabiocaríen els curiáls; y fentli pasár gát per llebre, s' el emportaríen al matadero... judiciál y l' embolicaríen com s' embolica la madeixa intestinál del que está atacát d' un còlic miserere que 's molt diferent del que está sentínt el... *miserere* del Trovadór.

* * *

Encara que el Títul de Bachiller m' autoriçe per-a dir *bachilleríes*, com soc ben educat, no vull fer ús d' este *dret* y mes perque escrich *sentat*; pero sigam permés que diga que estes aclaracións, més empalagoses que les primes—no s' han de confondre en les *primes* de guitarra o violí—estes aclaracións, repetisc, les he fet perque d' ocupar-me de Penyíscola, 'm s' hagneren tirát damunt, com a *llepalaçes*, tots els habitants de Chèrt, Cabanes, Borriòl, Almenara, Segorb, sobre tot Segorb, y Bechí; y tinc que curarme 'n salut perque podria eixirme al encuentro algún intérprete jurát en ribets d' anticuari y es burlaría de les *meues vulgaritats* y en relatiu despreci pujaría les celles per amunt per-a mirarme per baix de les ulleres, y comprimint la cara, com si fóra una reproducció del planeta Tèrra, observat en aéroplano desde la constelació de la *Osa mayor* y eriçant son bigot y sa barba més poblá y punjenca que la de Esaú quant li vengué a Jacòb la primogenitura per un plat de gentilles.... *del terreno*, m' arrimaria, teoricament, un vara palo fentme preguntes *poliglòt-numismátiques* y yò correría un paper molt ridícul, perque lo mateix te que mire per davant com per detrás una moneda treta de les excavacións de Herculano y Pompeya que un *chavo moruno* de la época en que desmamaren a Mahoma y mon interlocutor em pendría el pèl repetintme 'n molta sorna: *dime de que presumes, y te diré lo que te falta.*; y clar es que tindria qu' escabullirme com una anguila quant s' esmuny de les mans dels peixcadors de céquia, perque acorralat y vencút quí sap si 'm posaríen en mig dels llocs... un sello,

no per augmentar la col·lecció... *filatèlica*, sino per-a que fora un tatuáigs permanent que diguera: *Quod Natura non dat, salmántica non præstát; y... a fugir que vé la degolla.*

* * *

Conque ya saben tots en general, y en particular el Abogat y Jutje Municipal de Castelló de la Plana mon antic y carinyós—y *nerviós*—amíc D. Vicent Forcada Gómeç, (1) perque he apartat el bulto a Penyíscola y atres pòbles d' esta provincia, clavantme, com un *molló de terme*, en el terme de Mont Blanch, en aquell convent derrocát, entre aquélls escombros del *Escorial* de Catalunya, en aquell Monastèri ahon el Abat Mitrat vá beneír les banderes del gran Rey d' Aragó, cuant en son eixerçit s' en aná a la conquista de les Baleárs, y triunfant, torná al matèix Temple del repós, a donar gracies a Deu per l' éixit de ses campanyes; en aquell retiro conventual ahon en 1.835, la cuchilla revolucionaria operá ràpidament, com guillotina criminal, contra els frares indefensos, y la tea incendiaria, destruí els edificis y cremá les biblioteques e imágens dels altars; entre aquélls sepulcres d' ahon, sacrílegament, tragueren el còs momificát del invicte Rey en Jaume lo Conqueridór, y *entre béses y escárnis*, ¡quina valentía!... el posaren drét contra un portál simulánt que prestaba guardia com un soldát de fila d' aquelles turbes desenfrenades... *fent firmes... en una escombria o granera*, profanant, ignominiosament, aquelles heróiques falanges de ses mans reals que tan noble y sabiament escrigueren sobre 'ls pergamins aquelles pragmátiques, aquelles concessions, aquells privilegis, aquells Fúrs, aquelles cartes puebles, bases sòlides y perdurables de páu, progrés, llibertát, engrandiment y germanía, *desde Ulldecona a Guarda-már*, d' engrandiment

(1) Don Vicent Forcada al vorer estes cuartilles—en borrador li causá extrañeça 'l que m'en anara d' excursió per fóra de Castelló y sa provincia; y en estes manifestacions, créc que 'stará satisfet el inventor de un sistema d' extracció d' aigües telúriques que produirà una *revolució* en l' agricultura.

d' aquella que fòn nostra *Nació valenciana*, perseguida y esclavichada per les funestes mans del *Centralisme*.

Y gracias a que 'm se ha punchát el pneumàtic de la *moto-cicleta del preàmbul*, no he pogút arribár al monasteri de Ripóll, a la *Covadonga catalana*; y d' allí entusiasmat, haguera recorregút *els camps cataláunics*, y pernocatánt en Mompellier, *con un boltero*, de regrés, hauría segát uns díes en Lléida, portánt a Castelló mostres de palla, de aquella palla beneída sobre la que acamparen y trencaren la sòn, aquelles forces lluytadores del gran sobirá, que enlayrant la créu que portaba esculpida en el punyo de s' avasalladora espasa, vencé y aterroricá a la morisma, als alárbs, *als fills de la mitja lluna*, que 'ntre maldicións y blasfèmies, fent contorsións violentes y arrastrantse com les sérps de cascabéll per tèrres de Llevánt, fuixgueren esparveráts de la presencia d' aquells aplechs guerrérs, que semblaven grants mases d' artistes interpretánt Els Hugonòts, de Meyerbeer, cuant canten el superbi còr de la conjura. (!)

* * *

No toquéu pues la Mòla amurallá de Chért; ni el Arc Romá de Cabanes; ni la Vía Romana, ni el Miliari de Borriól; ni el Temple de Venus Afrodita de Almenara; ni la Torre-presó, ni el Arc o Pòrta de la Verònica de Segórb; ni el Castéll de Bechí; perque tindriem *téla per-a rato* y *el Rato... el Rato*, ordinari de Lluca del Cíd, em podria demanar una indemnició per usár el séu mórt en este pasatemps, (?) més propi de la *llandería* de Ramón el Suave, que de un escriptór terrestre y marítim de les hòrtes y plages de Castelló de la Plana; y... *cuód' scripsi, 'scripsi*.

La festa de Sant Jaume

Poca-importancia té 'n la actualitat la festa que tots els anys li dediquen al Sant Patró d' Espanya tots els propie-

taris y llauradors que tenen arrendáes tèrres en les partides de Almalafa, Villamargo y Fadréll, etc.

L' ermitòri de Sant Jaume está enclavat en mitg de la partida de Fadréll y les festes se concreten a Misa, sermó, *porrát* y provesó.

El *porrát* y la provesó 's celebren en la plaçeta existent davant l' ermita y casalici ahon es reuníen els Juráts, antigament, per-a la bona marja 'dministrativa dels interesos comunáls.

La provesó pega també un paseget per díns de lo que 's diu el sementéri dels moros, y mentrimentres tiren unes cuantes mascletáes, en la sala del casalici se *còlen* el *refrèsch* y demés *entropèris*, els empleáts de la festa y convidáts; y el Clavari, deixánt entauláts als atres invitáts se escabullís y als capelláns que diuen la misa majór y el sermó, s' els emporta a la seua alquería ahon tenen un *dinár del úll mantecós*, a la sombra d' una figuera.

☞ Un detáll regionaliste

La única nota de colór dels *Cuadros de Costúms Castellonenchs...* en Sant Jaume, la donen uns cuants jovens que perteneixen a la virtuosa y entusiasta Societat, la *Juventút Regionalista* d' esta capital; y tinc que consignar que 'l *cáp de còlla* es el jòve Doctór en Llèys y Fillosofía y Lletres, en Emilio Caldúch Fònt, xicót tant inteligent com raro (1) y modést, que té una retentiva poderosa; es una espècie de Menendéc y Pelayo *en brút*; y del séu cervéll no paren d' eixir—com si fóra un irrigadór o ducha d' Smarch quant está plena y té obèrta la eixeta de pás—, fèts y cites, cartas puebles y reals pragmátiques, etc., etc., dels temps del Conqueridór, mes documents auténtics y actes antigues

(1) Este intelectual (!) *didnamo*.... perque té satisfetes les dos dinamicitats.... jurídica y filosófica—, estánt preparántse per-a oposicions a Registres, Notaríes y Judicatura, se ha fèt mestre elemental y está en Valencia, fent exercicis brillantíssims per-a posarse el barretét de Dómine, en conter de la tóga de Lletrát o cate-drátic; y me ha dit en una naturalitat inconcebible: *en sis quinsetéts diaris, ya no em moriré de fám...* (?). Paraules textuáls.

y modèrnes de les Junes d' aigues de la Comunitat de Fadréll.

* * *

Puig eixe apléc de jóvens regionalistes, ha celebrát y celebren tóts els anys, concursos lliteraris—llemosinistes y valencianistes—, en broma y en serio, estimulant ses cultes aficións, en serio y en bróma, donantse prèmis... *sui géneris*, honorífics y *especiáls*, entre 'ls humorístics concursants.

Cuadros de costúms... de germanía son estos, tancáts en els rústics márcs de les *topaétes y resoparéts* característics de la térra.

Restos històrichs

y Costúms típiques

Recòrts d' antigues époques, son el arc llarg y aplanát que 's véu en l' edifici del ermitòri y que pertenéix al sígle IV (?), y les estèles funeraries y la créu grèga que tenen son mérit històric-artístic.

Encara 's conserva l' aparamént per-a les Junes de la Comunitat de Fadréll y el cofrét, baulét o caixeta, ahon se guarden les actes y privilegis del Rey d' Aragó, etc.

* * *

Tots els anys nomenen Clavari per-a la festa y ténen també Procuradór de la partida, que guarda com un tesór els documents.

Els Juráts conserven la *Costúm...* de pendre 'l jocolate en les antigues marcelines de la fábrika d' Alcora; y celebren les juntes y fán els pregóns,—sobre 'l reparto de aigües per-a regár—, a tòc de campana. *Costúms* de llavórs que 's conserven actualmente, com u acrediten els bandos que—de tárt en tárt—, fá pels carrérs y plaçes de Castelló

el pregoner del Ajuntament, repicant la campaneta com si fóra un Gefe de Estació de la Companyia de M. Z. y A., o un dentiste callejero, o un prestidigitador ambulante quant crida a la gent per-a que fàse rògle y traure unes *cuantes perres* per-a anar vivint.

En Sant Isidro, llaurador

També en esta ermita—enclavada en la partida del seu nom—celebren el Sant del Patró, en una Misa y el sermoneig corresponent. Laconisme 's diu esta figura..; ¡perque tinc pòc *güaret* en els terrenos que bòlten l' ermitori y no pot entrar la rella de la indagació, per-a llaurar, en profit, per els camps de la Història.

¿Perqué nomene la festa de Sant Isidro? Perque sent la més xicoteta es la més grant, y sent la més pobra es la més rica...

¿Que ahón está el busilis pòden preguntar els manifesters?... Pues... la cosa te molts *bemols, sostenidos y becuadros, pauses y apoyatures* y en fi, tots els accidents... del pentàgrama rústic-agrícola; perque en les atres ermites conviden als que conviden, y en la de Sant Isidro obsequien a tots els que van a la festa anyal.

Allí tenen la *Costüm*... de posarse a la porta del ermitori la Clavariesa y el Clavari—despuès de la funció d' església—y donen un rollo de pasta fina y una copeta d' aiguardent *per barba*; pero els que acudisen al repartó no tots son iguals—en son modo de *conjuminarse*—perque 'ls que tenen *més barra*, per no dir menos vergonya, tornen a fer la ròda, emportantse sis o huit rollets més en el sí y atres tantes copetes d' alcohol dilic aromatizat en essencia d' anís, pera llevar la grasea... de la ventrilòquia, o maideixa *budellomètrica* de la dona de Don Pancho o siga la... *Pancha*, que en llengüatje cubano—en diminutiu—se diu *panchita* y en la dolça parla valenciana *pancheta*; y mentrentres unes panches s' unflen per *varios conceptes*,

atres se desunflen; d' ahí vé la clasificació de panches feta per un Galeno *de secá*, de Castelló de la Plana.

Clasificació de les panches, feta en forma de cuadro sinóptic per el popular curandero Agost per-a tren-car l' enftit foradát a les criatures y als adúlts de totes clases, edats y sexos, a ciencia y paciència de les Autoritáts sanitaries, en detriment de la salut pública y en benifici del bolsillo y del copeo lento.

Pancha contenta.
Pancha opilá.
Pancha al sòl.
Pancha en l' aire.
Pancha de mal any.
Pancha plena.
Pancha buida.
Pancha de Canonge.
Pancha de Retór.
Pancha de banquero.
Pancha de çabater.
Pancha de sastre.
Pancha yanki.
Pancha de Capitá General.
Pancha com un violí.
Pancha com un bombo.
Pancha com un tabál.
Pancha com un cèrdo.
Pancha com un bòu.
Pancha com una vaca.
Pancha com una barca.
Pancha com un sapo.

La etimología abdominal es tan antiga com el hòme, porque Adán y Eva sinse pancha hagueren fet una facha molt rara per el Paraís Terrenal; y Cervantes li posá a Don Quixòt de la Mancha per companyero de glòries y fatigues a Sancho Pança; y el *panchüt de Prades* font molt conegút en Castelló de la Plana; y *Pancheta el tartanero* va ser el cohero de més *palpebritis* y més popularitat de la provin-cia y el que portaba els jamelgos y el coche més ruín de la Creació; y *Pancha àmpla* fon tristement célebre en les *Estadístiques celulárs*; y hasta els alambícs y aparatos des-tilatòris comúns tenen pancha; y les retórtes de laboratòri

tenen panxa; y yo vaig tindre un Catedràtic de Llatí que li dién *Panxa*; y en general tots els que s' atiben de nyèsplos, entre retorçons de ventre y espasme ventrèll, s' aclamen a Esculapio com si s' hagueren engolit el Digesto y no 'l pugueren digerir, cantant dolorits com els flamencos genuïnos:

*“Senyor don Simón
la panxa 'm fa mal
cridéu al Doctor....
Don Vicènt Dordal,, (!)*

Pero els que de les frutes del terreno han tingút la sòrt y habilitát de traure tót el súc citro-metálic posible; son panxes y panchetes ben arreglaetes que en aire d' habanera se recreén en les melòdiques notes d' una çarçueleta espanyòla, que en el Casino Nóu, bais l' acertada direcció del que fon infortunát y chistosíssim Ramón Banquèlls, ballaben y cantáben...

*—Panchita... Panchita... Panchita por Dios,
déjame vivir tranquilo... etc. etc.*

* * *

Después d' estes consideracions,—al pareixer extravagants o extrambòtiques—, podem donar fé, sinse ser Notaris, de que 'ls que acudisen a *la festa de Sant Isidro*, a la oloreta dels rollos y del aiguardentét, tots tenen bona ferramenta,—odontològicament parlant—, e instintivament cumplisen les lléys fisiològiques de la nutrició o siguen la elecció dels aliments, preensió, masticació, insalivació, deglució, quimificació, quilificació y... ¡maldita memoria!, la última... de la que no m' enrecorde, sòls puc afirmar que 's *la que fán al bòl*. (!).

* * *

Lo més digne d'observació es la manera de mastegar; les caretes que fan al engolir-se *el bolo alimentici*, perquè la pasta dels rolléts mesclá 'n la saliva, s' apegava a les dents y a les paréts de la cavitat bucal y reomplia les càries y els alvéolos quant están desalquilats els maxilars. ¡Deu mos guardé!... pero yò no púc remediari, *me ric com un bajòc* quant vaig a algùn casament o bateig y observe les rares contraccions dels músculs *tirigoidéos y mastoidéos*, y el moviment de la anóu d' Adán paregút al de la biela y la manivela d' una locomotora, o al èmbolo d' una bomba aspirant impelent; y si el lector no seu créu, que 's pose a la expectativa y al matéis temps que pasará un bòn rato, quedarà altament satisfét; pero que no coneguen que 's burle, perquè podria passarli el cas aquèll que li pasá a *un pisavi de Caudete* que 'staba de meritòri en les oficines de Contribucions y va 'stár convidat el últim día de la plegá de les garròfes, en el más que 'n Benedrasa es conéis per *el tancát de Tiráo*, y com se guasejava d' un sórt de la Varona que estava allí *de cap de cuadrilla*, el llauradór se vengá del sinyoret anant cotét, cotét, tirantli dos cullerotáes de *farinetes de dijuni*, per entre el còll de carn y el còll de la camisa; y com estaben calentes, el *lechugino* caigué cap atrás mitg desmayát y en la esquena feta un cacherulo. Els sórts, salvo rares escepcions, son molt mál pensáts y vengatíus y no convé anarlos en brometes, perquè prenen la revancha *a les primeres de cambi*. Conque *jojo al Cristo que 's de plata!*...

¡Mecachis!... ¡Mecachis!... Mecachis... el caricaturiste haguera pogút fér un bòn estudi sobre estes *Costúms*... de mascullamenta territorial, perquè 'ls uns masteguen pel costát drét; els átres pel costát esquèrre; éstos per davant, com els conills; eixos a dos caixcos, y aquèlls en els cláus, colmillos o caninos... Pero... no convé extendres més en estes còses o *Costúms*... d' ermita, perquè seria cuestió de may acabár y tindria que mampendre als personages d' época, començant per Sant Pere Regalát y acabánt per

don Pere l' Ermitá; y una vòlta colocát *en esta textura*, tinc la íntima convicció de que els fills y parénts y benvolents de tots els ermitáns que han existít per tota 'sta contorná, vindríen a exigir-me—y en raó—, unes cuantes incençaétes en el incencer de la primitiva esglesia de Sant Nicoláu, —completament abandoná 'n braços de uns cuants veíns del carrer d' Amúnt, que a *prorrateo* celebren misa reça algún diumenge—, y em s' aiguaría 'l cervéll fent redolínets blancs y negres, y ralles y ralletes y puntéts, y caprichoses figuretes geométriques, per-a buscár en el Dret Civil y Canónic, els gráus de parentesco... *de escolanía rústica* o consaguinitát... misantrópica, en el termómetro de les Lléys d' herencia.

* * *

En totes les esferes socials, uns subjectes sobresurten més que átres; y aixó ocurrís també 'n el sistema dentari, ahon els caninos... se distinguisen a la llegüa d' entre 'ls demés companys dentáls.

No convé fer moltes consideracions... dentríques sobre 'ls caninos, perque 'ls caninos... son terribles; fan pòr, perque la claven al més pintát. Y que conste que 'm referics al *can canis*—no al Kan-Kan...ailable—, sino al *canis vulgaris*, que además de tindre caninos, per-a esgarrár tot lo que tròben per davant, son caninos que 's dediquen a tota meua de caça, particularment a la caça menór, perque sempre van rastrechant.

Un monument originalíssim debíen fér en Espanya y en el extranger, per-a glosificar en vida al doctor Ferrán, per ser el inventor del suero-antirrábic, unic reméy terapéutic contra la baba venenosa dels animals caninos.

Pòc o rés valen la Triaca Magna y átres medicaments *caninófilos* contra 'ls mòsos del gosos o caninos y atres bichos de la 'scala Çoológica; perque si nó, en friccions sobre
[84]

l' cuiro cabellút, d' ungüent de soldát o pomá mercuriál, no haguera viscút tan desesperát aquéll ceguét, que pegant més rascóns al cap que a sa guitèrra plena de múgre, immortalçá son nòm en la còbla popular que tenen la *Costúm* de cantarla els xicuelos de Castelló, y es la sigüent:

—*El cègo Canina*
se sentá 'n un banc,
y es pegá un rascó
y es.....

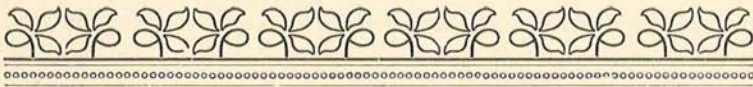
clár que 'ls caninos son els caninos; y els molárs, son els molárs; y els incisíus, son els incisíus... y ya veu el Jurát com, en còses de la tèrra y exigint que s' escriga 'n el llençatje de la ídem, s' emboliquen les relaciòns de tal manera, que semblen una pilera d' eixaments que, al estirarne uns cuants per-a fer garbélls, seguisen tots com si foren *ferra-gosos*, o com les cireres que 'n els pesóns entreficáts, al trauren una, totes les demás seguisen provesonalment com les formigues o com les macarulles del rosari d' un peregrí, y queda la panereta buida d' eixes frutes tentadores y fines y bermelles y brillants, que posáes en les orelles pareixen pendentífs indios y ficáes en la panxa fan anár de vareta, millor que la Cascarine Leprince, el Laxatíf Miraton y els Fructines-Vichy, etc. ¡Que si bé 'n el jòc y en la taula 's veu la bòna o mala educació de les persones, els fartóns, els gorreros, apesar de tindre bòna còna, en el pecát portarán la penitencia; y no tinc que pegarli més bòltes al nano, perque per més que se garbelle sempre va el bolló per damunt. (!)

— — **Má de cigarro**

Aristarcos... del Jurát: Demane a tóts vostés, per favór, una micoteta més de paciència. Fasen cigarro—els que siguen fumadórs—, y después tinguen l' amabilitat de con-

tinuar llegínt mon trebáll; perque... hasta comprenent que
´s masa llérc (?), tinc precisió de continuarlo; estíc ficát en
el báll... y a ballar tòquen, encara que fasa a tràços les
çabates y em tinga que posár unes miches-sòles algùn *re-*
mendó de porteria.

En el ravál de San Fèlix

UNA semana de festes transcurrisen en el ravál de San Fèlix o *ravál del codony*, ants de fer *la torná*, o siga la traslació de la Image desde casa 'l Clavari eixint, a la del entrant.

En diumenge—día del Sant—fan la corresponent Misa y sermó; y els Clavaris y Majorals van acompanyats per una Banda de música.

Terminá la funció relligiosa, pòrten átra vòlta el Sant a casa el Clavari que l' ha tingut tot l' any y allí queda Sant Fèlix exposát en la entrá sobre una taula tapá en un coberdor de *setí* o de *domás* roig, vèrt o gròc y sobreposen un mantel de fil, brodat primorosament y adornát per les vòres en bolants de blonda, randa o encajes.

Antigament les festes del ravál, teníen un sabor verda-derament típic, clásic; y éstos *Cuadros de costúms...* *populars* éren molt vistosos, de gran atractiu y varietat; pero d' algúns anys a esta banda, les festes d' esta part de Cas-

telló, com les de la Trinitat, han perdút molt, y a este pás, están destináes a desapareixer.

• • Bous de carrer

Els bóus donaben gran animació al *Carrer ample* que, desde 'l *Forn del Plá* hasta el *Descarregador*, tancaben en carros, carafáls y barreres plenes d' escales—de puchar a les pallises—ahon nugaben còrdes y més còrdes, per-a agarrarse els aficionats a vóelos desde puesto segur.

Entre 'ls *toreros* d' aquella época, mereixen ser nomenats *Morela* y el *Cabanénch*.

• L' intrèpit Morela

Cuant yò el vaig coneixer, el *vaquero Morela* éra un tant grosót, algo panchút y prou desgarbat; y el color de la pell *del cutis del rostro* de la cara el tenia cobrenyo, com si una vòlta per semana s' haguera rentát en una mixtió—sinse filtrar—de mòres picáes, súc de mangrana, arròp, mostillo, almánguina y vinagre fet en raím de tintorera; y encara que no 'stiguera tòrt ho pareixia, perque sempre portaba una *finestra tancá*.

L' indumentaria que portaba Morela, éra un pòc menys estètica que la del *Vaquero de la Finojosa*, pues casi sempre anaba en còs de camisa, calçotets de llèns, espartenyas d' espart y mocador al cap, bé a la pasiega o per variar, a estil de llaurador del hòrta; y els dies de festa, sobre els calçotets se posaba pantalóns de pana unes vòltes, y atres de cotó, color de gafarró disecát.

Com no gastaba tirants y el ventre augmentaba de volúm, segóns les lleys fisiològiques relatives a la edát, d' ahí que el melic—sempre 'n tensió per les safáes d' òlla *regolfa* que

s' arrimaba al coletó—lluytaba per-a asomarse pel mitj de la camisa desabotoná, com si fóra l' ull del teló de boca d' un teatro, per ahón el director d' escena pega miraétes al públic ants de començar la representació.

Pòc mos importa si el melic de Morela estava dèu o dotce centímetros sobre les presilles del pantaló o calçotets, perque hasta per damunt la faixa, si le veía el *punt centrál* de la circumferencia abdominal.

Lo 'strany es que no se chafára les boques dels camals quant corria, perque la culera li caía 'l nivell de les caçoletes dels ginólls.

Les abertures—per no dir clar y rás, a estil de Zola, les *braguetes*—sempre les portaba a mitja canya (1); y més que un subdít de raça espanyola, familia valenciana, gènero Castalia, espècie *lacto-bovino-agnus-cápricus*, (2) si haguera vestit a la portuguesa s' hauría pogút confondre en un vástago de la dinastía dels Bragançes, perque además de cáureli les *bragues* y portar les... ídem, en diminutiu, a mercéd de los vientos Elíseos, va ser molt *bragát* y els cuernos.... ¡els cuernos!.. li féen pòca pòr—y aixó que éra casát y en familia—y s' afició fon tan céga, que sa felicitat éra ilimitá, entre cornáes y cornamentes, perque 'l *gachí* no tenia més Deu ni més Roch que 'l art de Cúchares... *callejero*.

¡Fá molts anys que morgué 'sta *glòria* castellonera!...

El grant Cabanénch

El Cabanénch encara viu... *de la pensió vitalicia* que li donen per les pòrtes de les cases de Castelló, demanant limosna furtivament, ¡pobré!... perque 'stá prohibida la mendicitát.

(1) Per respéte a la moral, la caricatura de Morela vá decenteta, com quant éll, de fadrí, volia acomodarse... ¡Presumio!..

(2) Esta clasificació es a modo de compost poliyámic, perque Morela venia llet, éra formagero, recriaba gioneguets y borreguets y cabritets que li compraben en el mercát; y s' entenia en els ganaders per-a triar els bous que 's corrien en les festes de carrer.

Este *astre coletút* era prim, colór de fulla seca de taba-
quera argelina, úlls pardos, víus, de mirá fija y penetránt,
com la de un aferrasaór de terónja mandarina, faccions
correctes, curiós en la seua manera de presentarse 'n públic
y molt fantástic quant torejaba.

Anaba de bluseta blavenqueta, en tres núcs per-a ase-
gurar les puntes; mocadorét al còll, de colór *de dàtil de gós*;
y gorreta... comprá en casa la gorrera; y
quant apretaba el calór, vestía de còs de
camisa, en la bluseta penchá en el muscle
'squèrre y la górra en la má dreita, perque
les dos prendes li sirvién per-a fer monáes,
per-a posarles en els pitóns dels *marracos*
y pegar en els morros de les vaques corre-
dores y dels bóus barrereros. Era una fal-
sificació del gran Lagartijo I, del colosal
Rafael Molina.

¡Había que vore al *Cabanénch* y a *Morela*, a eixa pare-
lla de *émulos taurómacos* en les sòrts de capa, banderilles,
salts de la garròcha, trascuerno y testúç, y el pase al
alimón!...

El mateix *Martincho*, el inventor del últim salt, no valía
un Pepino... el Breve, perque 'n més brevetát saltaben els
nostres castelloneros; y al públic se l' emportaben al *deli-
rium tremens*; eren tremendos y no féen de piqueros perque
ya eixien prou *picáts* de la taberna *de casa el Nóy*.

• • • **Una intervíu**

Efectivament que ésta parauleta, extrangericá, vé al
pelo per-a denominár la entrevista que he tingút en *el Ca-
banénch*, en ma pròpia cassa ahon l' *he expulgát*, vullc
expresar... li he fét preguntes y preguntes per-a traure algo
en limpio de la seua vida taurófila y entre cigarrét y ciga-
rrét de coranta cinc, suspírs y gemécs, ha explayat son
[90]

ánimo de lo lindo y a sonrist al mateix temps que 'ls úlls se li omplíen de llágrimes y el cervéll de recórts de sa juventut.

* * *

Manèl Garcés, *el Cabanénch*, ha sigút sempre pòc comunicatiu, estába com obsesionat per una idea, com mortificát per una especie d' *astella córnea*, que com excrecencia mentál, la tenía aprisioná entre la dura-máter y la pia-máter y no li la tragueren del cáp perque ningú tingué habilitát per-a trepanarli el cráneo en el villamarquí de la curiositát. Mes pareixía un cabo de carabineros, reenganchát, dels que no volen conchavarse en els matuteros, que nó un *torero... pederasta*, dic mál, *pedestre*. A pesar d' estar *el Cabanénch* entre les 93 y 94 herbes o primaveres, conserve perfectament tòtes ses facultáts mentáls; y sinse fregarse les dents ni en mentól, ni en mentholina del doctor Andréu, té tota la ferramenta, es dir, que no perteneix al orden de *los desdentados*, com átres persones; y el melic no l' ha tingút, hasta el present, a la 'ltura del de *Morela*, perque desde la escola del mestre *Potéta*, may ha pogút tragarse ni la *Pena de Talión*, ni les fechoríes de *Abdel-Melíc*. Ell empleaba tots els desgastes cerebrals estudian l' Historia de la *cornu-còpia nacional*.

Ya estábem en el quinto de la tarde,—sigarro número cinc,—y li preguntí al declarant: ¿Si vosté s' haguera dedicat a explotar els camps dels casats, aixó es, el art dels cuernos, no sería huí millonari?.. Y el gran *Cabanénch* vá suspirar en tóta l' ánima y pegá un tremoló com el de un llambrosí, cuant ferit del ala, cáu dins la bása del *Molí la Fònt*. Y se li caigué la colilla que portaba apegá en la part esquèrra del llábi inferior; y contestá en meçcla de malicia y sentiment: «Si yò no haguera cregút a la meua família, tendrie més dinés que 'l món, replegáes moltes d' eixes del

coloret d' herba seca, al cul de la caixa, (1), y més fama que tingueren Cúchares y Gaetano Sanz.»

«Aquells espases valíen més pesetes que pesaben, y grant ofensa els faría si els comparara en molts matadórs de huí en día que pareixen fets de pasta d' alfaníc y no tenen reanyos... ni mesenterio, ni yeyuno, ni ileon, ni ciego, ni còlon... lo que 'ls sobra es recto, no per-a *entrar por derecho*, sino per-a posar la taleguilla feta una llástima.» (1).

Li doní el cigarro número sis, y proseguí él dicent: «Cuant Gaetano Sanz s' en va anar embarcát a la Isla de Cuba, em se volía emportar contratát per-a torear en éll dèu corregudes que tenia que donar en la Plaça de l' Habana. Contaba yò 19 anys y les meues cames eren més resistents y llaugeres que les de un andarín japonés, y mes flexibles que els bordóns de tripa del contrabáis de còrda que tocaba en la esglesia de la Sang, *el sinyó Chimo el Chorro*; y quant ya tenia arreglat el farsellet de la ròba, per-a anarmen en el mestre, s' enterá mon pare,—quí per desgracia patía *de morenes*—, y en va pegar tres bascolláes que 'm feren traure hasta els nyitols. Pronte vaig fer la digestió invertida de les quatre plateráes de fidéus claréts, que 'm doná ma mare per-a dinár y que 'm chorráen per els nasos, com si mon còs s' haguera convertit en máquina per-a fabricar macarróns. ¡Si en conter de *bregar* en mon pare, me les haguera tingút que entendre en un Veragüas!.. en llòc de *ver... aguas* haguera vist les estrelles, camí de la eternitát, perquè en una punyá el descobróne. Pero... jèra mon pare!...»

Al aplegar así el *Cabanénch*, pegá unes chupaetes al cigarro, y en el nàs tendre y els úlls humíts, perque li caíen dos llágrimes com dos cocos d' América en còrfa y tot, terminá: «Al saltar per damúnt del mandato de mon pare, al saltar el brancál de ma casa,—que 'm semblaba més alt que 'l campanar—, al estar en mig del carrér, una véu de

(1) Els antics dién, les de coloret d' herba seca 'l cul de la caixa, a les monedes d' or, onçes o pelucones, y a les de cinc duros o dobles, les que... sinse cames han fugit per-a sempre de Espènya..

mando, fósca y cascá com el resóll de un catarrós arterio-escleròsic, em detingué amenaçantme 'n la 'scopeta que estava 'ncará cap-a mí y carregá hasta la boca en perdi-góns rabosérs; y comprenént que 'l autor de mos díes haguera sigút també 'l autor d' un doble asesinato, el del fill y el de les meues aptitúts, filles de les aficións *box-táuriques*... entrí en ma caseta, deixí 'l fardét contra la porteta del corrál y em vaig gitár, pancha per aváll, díns del pesebre de la burra, que fée dos díes que había mòrt de sobre-párt, y allí vaig plorar com una Madalena arrepentida en la còva.»

«Pero ¡lo que 's la afició!... Yo no aní a les Amériques, pero sempre he toreachat per els carrers y plaçes de Castelló y dels pobléts d' esta provincia, hasta que no s' han fét mes corregudes, y la velléa m' ha obligát a vendre figues albardáes, llérgues en òli, rollos, chatos y pán quemáo; y huí jyá o véu vostél... véll y malált, sinse una perra per-a posarme una trista olleta, vaig al *Comedor de los pobres*, y... así, sempre así, a esta *Potecaría* del portál de la Purísima, a cassa don Miquél, a que 'm fassen éstes medicines que m' ha ordenát el metje Marco Cheça, en el Dispensari municipal...» Y efectivament el pobre *Cabanénch* es un reumátic y un ictèric grave, y sols Deu podrá salvarlo de una mòrt segura; y a plaço fijo, pot sér que no dure dèu meses (!). Vorém si m' enganye en el diagnòstic y en el pronòstic, ya que 'm permitícs ser intrús en Medicina (?).

¡Llástima de ensaig que han perdút les intelectualitatés mèdiques en el *miraculós Reumatol!*...

La curació del *Cabanénch* haguera sigút el millor reclám, sino per-a la disolució del ácit úric dels artrítics, per-a *traure les aguiletas* als excessivament crèduls que no s' enrecòrden o no han conegút al que fòn gran Apòstol de la Patología y de la Terapèutica, al célebre *Sèqua*, que morgué prenent el bany en aigües d' Alicánt.

Respecte als bóus... m'había deixat en lo tinter que, ésta *Costúm*... vá existir molts anys en lo carrer del Migs, Caballers, Mealla, Casòla y Ensenyança, Plaça vella, ravál de la Trinitat, Arrabalet y el poblét del Grau; pero les disposicions legals sobre capées, acabaren en la festa-nacional democrátic-callejera; y si vòlen fer corregudes hán de pagar bons drets—de vistreta—arrendar la Plaça, buscar cuadrilla de *maletes*... *desbalijáes* o toreros del Monte de Pietat y posar *bandeques* sobre unes taulettes de cacahüero, per-a replegar fondos y pagar gastos; cual donatius voluntaris, son de una o dos perres, o no rés, y ¡viva el rumbo!..

Y no encuentre yò mal la prohibició gubernativa, en respecte als bóus de carrer, perque el espectácle éra tant interesant com emotiu y bárbaro.

Al arrimarse els bóus a les barreres y carafáls, els pòbres animalets éren recibits a garrotáes, gayatáes, bastonáes, açotáes y varáes; y a vòltes en alguna navachá o punchoná en agulla de solero, y de allí eixien en dos pams de llengüa fóra, tirán bromera per la boca, bramant dolorosament y en en la pell del bascòll y de la asquena feta a banderes, plena de foráts y de tires sanguinoses, que donaben la més odiosa repugnancia y compasió mes grant.

Y aquella sang, jaquella sang! era la salsa coenteta que estimulaba l'entusiasme popular, com si fóra el néctar de les víctimes, que, en un país de aschantis, la arplegaren calenta, en els llibrells del execrable salvatjisme, per-a preparar un opíparo banquetete 'n que obsequiar a tribus de antropófagos, perque... fatalment alguna vòlta ocurría que, algún bóu *barrerero* enganhaba en els cuernos algún infeliç y el deixaba mal ferit o mòrt. Pero... com sempre ni ha tapadores per-a tot, de ahí que cumplintse allò de *el mòrt a la fòsa y el víu a la fogaça*, al infeliç que 'l agarraba un bóu, en una escala s' el emportaben al Hospital; y el públic continuaba aullant, xiulant, malaint, torechant, aplaudint,

menchant, bebent y rient, com si tal còsa no haguera ocorrit; jmentrimentes la familia del accidentat, ploraba, sinse consòl la seua desgracia en un raconét de sa mísera caseta!

e e **|| Un recòrt ||**

¡Encara el tinc present!.. Era yò un mal monyicòt y em se vá posár la carn de gallina, cuant en els carrers de Caballérs, Mealla, Caçola y Ensenyança o *Canyarét*, van fer bóu en còrda y alquitranát.

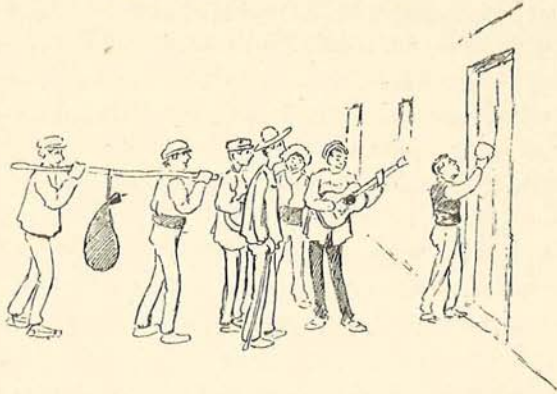
El animál portaba els cuernos embolicáts en dráps y cánem, empapáts en alquitrá y pegunta, y li abotaren fòc; y corrént corrént, per la acció del aire, li aumentaba la flama, caentli chorritóns encesos del líquit empireumátic, per les orelles, testúç, cara, úlls y naços; y per-a colmo de desdiches, cuant se li apagaba la flama, li soltaben dos gosos de presa que al achucharlos, se li tiraben damúnt en tanta rabia, que quedaben penchánt, en les dents claváes en els morros y bascòll de la víctima cornúpeta, com formant part integrant de la matèixa; com si hagueren sigút fetos apegats exhibintse en un Muséo d' Embriología o Tocología aérea.

Alló era rostir carn sinse graelles; y hasta el pòbre Sant Lloréns se haguera apiadát dels martiris donáts al animalét davant matéix de la capelleta de Sant Ròch (!). ¡Influència de les civiçacions pasáes per tèrres levantines!... ¡Rememoracions de *festes romanes* en els circos o anfiteatros!... ¡Remembranças marroquís en les brusentes cèndres del Desèrt de Sara!...

Una protèsta y una lamentació als temps pasáts y un aplauso y una bendició a la prohibició gubernativa d' estos episodis salvatjes, d' estos *Cuadros de costúms*... de cornucòpia populár.

En les festes del ravál, tenen la *Costüm* de fèr músiques a les xiques.

Per les nits, desde les dotce a les sis del matí, els fadríns de la festa, van pegant garrotáes a les portes de les cases,

despertánt a tots els veíns del barrio y fen serenata a les fadrines, acompanyáts per *una murga* y per algunes *mones* d' órdago; y canten albáes, *la Jota* valenciana, y entre atres cansóns de la tèrra, en predilecció les *ceguidilles manchegues*.

Estes manifestacions artistic-amoroses, son *por cuanto vos contribuísteis*, perque al día sigüient peguen una ronda y cobren la peseta o dos pesetetes,—segons la voluntát de *la pagana*—; y fan la recaudació anant els fadríns de dos en dos, portant un mocador de cotó a quadrets vèrts y ralletes grògues, agarrát de les puntes, com els quintos quant demanen per-a anár de borrasca avants d' incorporarse al eixércit en actíu.

Dos contrincants de

Gayarre y de Massini

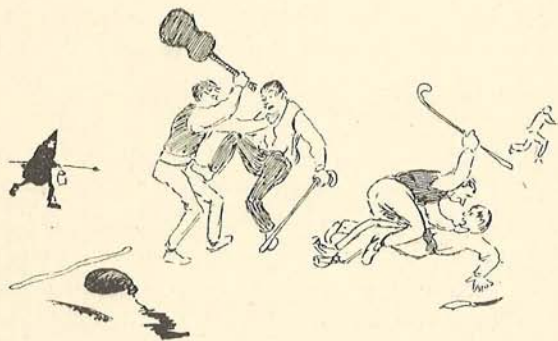
Entre 'ls aficionáts *al bell canto*, els de més fama de Caselló y de tota la Plana, han sigút els célebres germáns

Gateta, que fören, per línea curva, grants émulos de 'l Royo del Arabál y de Benito Alvarez, honra y glòria de 'ls jote-ros aragonesos.

Els fraternáls *felinos gatunos*, no hagueren tingút ganes de cantar, si les festes de Sant Fèlix se celebraren en Ginér en conter de ferse en Octubre, perque els *Fèlix catus* o *catus vulgaris*, próu faena tenen en el primer mes del any, en el dolor de queixáls, incurrint en el delít de *allanamiento de morada* y atres fetjoríes en les circumstancies agravants de premeditació, alevosía, ensanyament, nocturnitat y reincidència. «Tiene la palabra el señor Fiscál». ¡Mutis!... Expectación en la Sala...

Escenes caballeresques

De tal poden calificarse les andances dels fadríns dels raváls de Sant Fèlix y de la Trinitát, cuant van a fer serenata a les fadrines, perque *relinchant, relinchant*, si s' encontren els de bando contrari, les músiques acaben a bosinaés, guitarráes y mòsos.

S' han donat casos en els que en mitj de la foscó de la nit, de una gran trifurca ha eixit algùn descalabrát, faltantli a ú una orella, y al átre la part carnososa ternillosa del nás, com si hagueren sigut operats, en éxit, per el més hábil cirujá. ¡Oh poder dels incisius agronómics!.. Amputaciós

rápides, sinse anestèsia, dignes de comentarse en algún tratát de *Naripiología o Chatomáquia moderna*.

Lo més chocant del cás es, que la policia may ha pogút encontrar *peses carnosos*, com de convicció de delit per-a unirles al sumari, perque els interfectos se les han engolides burlant a les Autoritats judiciales, que no han pugút apretarlos els tornillos, quedant reduídes les diligencies, a una simple comparecencia en el Juçgát municipal—prévia la oportuna cédula de citació—y per falta de pròba testifical han sigút absolts els *boxeadors*, que desde la consumació del fet son més *germans bíblicos* que antes, perque la carn de ú ha pasát a formar part de la del átre y viceversa.

Si el metje forense, immediatament de reconeixer als feríts els haguera donat dos gotes d' oli de *Croton Tiglio* per barba, jno, que nó hauríen arribát a les mans del Tribunal la orella y punta del nás dels dos rivals! *¡Me la chüel!*.

¡Els Trovadórs!...

Els *trovadórs*... de secá, de la meua tèrra, son un' *aproximació* de 'ls de la Etát Mítja; d' aquélls temps de força y gavinét, pero que al costát d' ells don Joan Tenorio y don Lluís Megia, resultarién dosombres chinesques, perque els *Otellos*... de la marjalería, la manta y el garròt, la corbella y la guitèrra, no barataríen—ni donantlos tornes—, per la capa y daga florentina, sombrero en escarapèla, y cítara daurada del més fidalgo caballér. Y... sino, que vinga a Castelló un *Castellá de Castélla* a fér el cámbi y que próbe, que próbe a proposaro, pero buscant per intermediari a don Gaetano, a vore si o conseguís. *¡Me la chüel!*... átra vòlta..

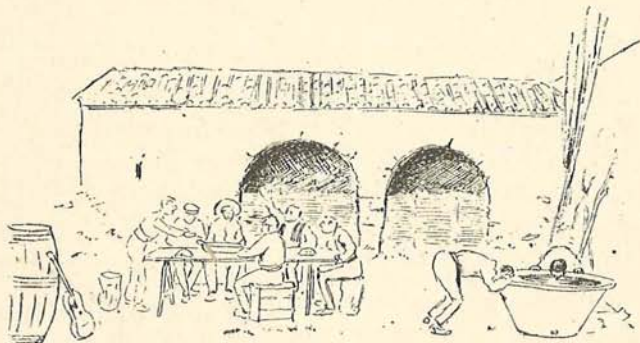
El Hotel Amoniacál

Els fadríns—qu' entren en la festa 'n número més o menys considerable—, tota la semana tenen per domicili

sociál, un corral de ganao, que 'l habiliten per-a *Hotel, Fonda u hospital de campanya*, ahon *rúmien*... continuament, lo que d' extraordinari podríen fér, además de lo acordát en el programa de festes.

Y acorraláts dòrmen; y acorraláts guisen; y acorraláts menchen; y acorraláts beuen; y acorraláts *ca*... llen o parlen segóns l' estat fisiològic siga neurastènic o atrabiliari, mentrimentres, els més... voluntariosos,—per no dir la frase gráfica de *borrachos*—, van torcént el còll, com les figues madures, hasta caure en braços de *la mòrt aparent o catalèpsia vinícola*.

Entre 'ls vapòrs adorífics y *antireumáticos*, (?) de 'ls ferms, tenen un gran còsi... plé de ví, sobresaturát de *Tanino* de la raspa y péll dels raíms que fermentaren en els cúbs y gustacho de la pegunta d' els bòtos o *cueros* d' orige; y en aquell *símbolo* de la política provincial, compendiá en «El Manuelete»... en aquell còsi.. o *abeurador portátil*, maten la sét, amorrantse com si foren sangoneres. Y cuant,

per la teoria del sífó, no pòden renovár fácilment els líquits acumuláts en la vegiga, se rebolquen per aquella gran alfombra o catifa, feta de pallús, bròça, júncs, recapte y canyamisos, empapá de substancies excrement-recremencies. Per algo digué en sa célebre sentència, el grant Linéo: *Mineralia crescunt; vegetabilia crescunt et vivunt, animalia crescunt, vivunt et sentiunt*... Y el inmortal natu-

raliste, si poguera tornar a la vida y presenciar ésta *Cos-túm...* no gastaría tanta saliva y es concretaría a dir, tan solament: ¡*Animalia!*... ¡*Animalia!*...

Els que tenen més facilitat per-a mudar l' aigüa al *canari*, clar está que desunflánt *una búfa* y en l' *atra búfa* més llaugera, están de més bòn humor y s' entretenen fen pínos, l' aranya, y jòcs malabárs; y hasta s' enrosquen y desenrosquen, fent la competència al més pintát *hombre serpiente* del millór dels circos equestres.

En aquell recinto d' *úrea* y *ácit úric*, de recolecció de olivetes del cuquello, de procedència de mamíferos monodofos con peçunya, impera l' autoritat de 'ls *dos cáps* de *còlla*, que tenen podérs, conferíts per aclamació, per-a mantindre l' orde a totes hòres y en totes ocasións; y quant algú fadrí es desmanda, en una garrotá 'l bòlten pancha per amúnt y san se acabó.

L' aplicació de la pena es immediata a la ejecució del fét; molt més rápida que el cumpliment d' una sentència, dictá per el procediment sumarísim en el Eixèrcit; y no s' admitisen reclamacións, porque l' apelació es inútil davant de la voluntát absoluta del *Jutjes Supréms*, nomenats —sinse tramitacións ni tèrnes—, per la voluntát sobirana de la *Asamblea Agronómica*. ¡Infelíç d' aquell que protèste de la péna!... que 'n trés gayatáes més, el deixen encondolít com si patíra d' una catarrál generalicá a consecuencia de un refredament; y... adiós festes.

El que paga descansa

Els gastos de les festes els paguen els fadríns, de la *cuota d' entrá* y de 'ls fondos que arrepleguen anant a demanár dinés y tota clase d' *endrómines*, per les pòrtes de les cases; com son: primes, rollos, fogases de pá roig, de blat o de panís,—antes *pá de bólló*—, melóns, carabaçes, pataques, cébes, fesòls, fórcs d' álls, codónys, mangranes, monyatos, safanòries, náps, garbes d' herba seca

y garbes d' empáll, cáps de panisera, y atres drògues que van posánt sobre la caixa d' els dos carros de llaurança, en els que verifiquen el transpórt al depósit generál, ahon queden hasta 'l día de la venta 'n pública subasta, per-o continuament vigilát per *el guarda 'lmacén* de turno. Esta es l' antiga *Costúm... de anár al acapte*. (!)

e e e **L' Almoneda**

Dóna gust presenciár la subasta que fan en la plaçeta de les Bases, com les que féen antes en el carrer ample y en el *Fórn del Plá*.

Feta *la crida* per 'ls cantóns dels carrérs del ravál de Sant Fèlix, en el día y hòra convinguda, en mitj d' un gran rògle de propietaris, se fá la venta pública, per subastació, de tot lo que han arreplegát per les cases y o liquiden a cuansevòl prèu, pero al alça, perque lo esencial son *perres*, d' eixes a les que no s' els pòt tirár el llác per-a ficarles en la perrera,—que en Castelló de la Plana es un caixó d' envase per-a transportar armóniums d' ocasió, al que li han adicionat dos ròdes—, y vá a remolque de un burro guít, que apesár dels molts anys que presta servici, no li han donat la llicència absoluta, ni garròfes; ni els atrasos que té guanyáts, de quant anaba de bagage en les guèrres d' Africa, Cuba, Filipines y Puerto Rico, perque... ¡cuidáo en els féts d' armes que 'l pobrét haurá tingút que resistír!... Cada marcha forçosa está representá per una cribasa; cada asalto per un *sobre-hòs*; cada toma de trincheres per un esparaváll, y cada lluyta en la vanguardia per una mataúra. En fí, que 'l animalét es un inválit en més costuróns que 'ls *peúchs* que pòrten en l' invèrn, eixos chúrros que baixen a Castelló a vendre trementina y aigüarás sinse refinár.

Barril, el perrero, te 'n gran estima esta *jòya fòsil ambulant*, y per-a que no l' atormenten les mosques en l' estíu

li pòse quatre camàls de pantaló, que per el colór y les hechures debíen haber perteneixcút a algùn cipayo.

No es el *únic burro que porta pantalóns*; ¿pero en les quatre cames y nugáes les boques dels canóns de pana en una especie de ganchos com si fòra algùn divulgadór del expórt cicliste?... / *Vaya Kalól..*

* * *

Tot lo que constituís el confórt de l' *Hotel Amoniacál*, es part integrant de l' *almoneda*, incluint els plats, gòts, caçòles, peròls, graelles, paélles, canters, barráls, etc.; formant pesa separá, el *còsi conservador...* del ví abocaét. El còsi... es lo últim que 's ven,—si es que antes no el dixen fet a tròcos a pedráes—, perque com en l' actualitat empleén per-a les coláes atres gatifells, de ahí resulte que el còsi alcança pòc valór en el mercát y la subasta la fan a la báixa, emportánsel el postór que dóna menos, ya que 'l consideren com a trasto véll y casi inútil, perque ocupa molt de puesto y desde que 's coneixen les banyeres de marbre, porlant y cínc, que el còsi está de capa-caída; ¡tan generalizat que 'staba en tota esta provincial!.. Anys y anys, móltos se banyaben *en aigua de ròses* díns del còsi y els que per estar més gròsos, no podíen acorrucarse, prenien banys de plaér, sempre ensenyant les *pantorrilles* y els forasters que veníen *de fòra*, ¡cuántes vòltes en el còsi se llavaben les mans com Pilatos!.. Y per fér el visto bueno, per cumpliment, prenien un mòs y un trágo en els fadríns de la festa del ravál de Sant Fèlix, per-a que no eu prengueren com un despreci al obsèqui que s' els ofrenaba, no per fér els fantástics, sino en ruda y franca voluntát.

Costúms... comerciáls festeres son éstes que tenen les seues raóns filosòfiques, cuals son les d' evitar disputes y pendències que podrien sobrevindre a consecuencia d' un mal entés reparto.

Les ventes forçoses que 's fan, per manament judicial,
[102]

dels bens mòbles e inmòbles procedents d' embargos, com les subastacions d' escopetes agarráes per la Guardia Civil als caçadors furtius, no despertén tanta curiositat com l' *Almoneda* en el ravál del codòny. ¡Sorolla si que pegaría uns cuants *sorollóns* als colòrs de sa divina paleta, per-a pintár bé 'ste *cuadro*..

Els balls y la Cantá

de cega ↻ ↻ ↻ ↻

Els *cuadros*... d' *els bàlls y la cantá de cega*, ¡quí puguera descriurelos en tota la sál y sandunga que 's mereixen!...

Per desgracia Deu no me ha cridát a este món per-a el ballotéo, porque tinc més pòca habilitát que un gallego per-a tocár els testéts; y en els bàlls de la tèrra, s' han de fér més pasaétes... que un Procuradór de número fá als séus cliénts; y tindre les comes més llaugeres que les d' una mona; y pegár més bóts y bòltes, en el matéix puesto, que un cangúro cuant véu la femella, pero... en les castanyetes en les máns pera- pegár bones *castanyoláes*, al principi y al final, en molta honra y cortesia.

Si algùn ballaór no té castanyetes o són mása xicotetes, té que retirarse del bàll, entre les protèstes de les xiques y hasta de les viudes, casáes y agüeles; y entonces el sustitúís algùn átre que les tráu de mida, y procure qu' estiguen ben netes y lluéntes, com si les hagueren barniçáes en barniç Flating, per-a que no se li burlen; y aixina, totes les ballaóres tenen gúst de ballár, porque lo que vòlen es bòn repiquetéo, *molta sangueta*, molta gracia y que 'ls fadríns les traguen adornáes en llaçéts de seda y tót l' arreglo.

Primeres estrelles del Art de *Terpsícore* fóren: la *Barrusca*, *Teresa la Brúixa*, la *Rúlla la carretera* y *Nèla la Titòt*. ¡Les pòbres, al pés d' els anys, ya no tenen ganes de ballotáes!... ¡Són vélles y apergamináes com els llibres qu' están en els Argíus escrig en tábla 'ntiga!... ¡Són com les Gramátiques Llatines, groguenques y arruáes, que encara pòden fullejarse per-a dependre les regles de les dançes d' época!...

Les chufes seques d' Alboraya, resulten peladilles de Alcoy, al costát de la cara d' estes agüeles, que escalaren *la glòria de les dançarines* alçant la cama, y entusiasmánt al públic ensenyánt les pantorrilles y algo més, pero de bòna fé, sinse pasár máy per son pensament honrát, la idéa de convertir ses nobles y boniques aficióes, en industries plástiques, en transaccióes mercantíls. ¡Per algo no estava entonces instituída *la trata de blancas!!!*.

Dignes sucesores de aquelles, son actualment, la filla de Pérís *el Calcinér o el Rúll*, d' els Mestréts; la filla de Marco y la filla de *Monçó, tráu el llibre*, que 'n el séu germá Ramón, forma parella a párt.

De *rango francés*... pòden considerarse, *les Púses, les Rábos y la Borriòla*; y per ser de cartéll tinc que citár a la célebre Pepita Aragón, que en ses exhibicióes teatráls, ha conquistát grans palmotéos y moltes pesetes. Y prou... xiquét no des... *carriles*.

• • • **El báll parát**

Es díu *báll parát*, en Castelló de la Plana, a tota clase de bálles que 's fan damúnt de un gran entaulát y al aire lliure, y per lo generál van per l' orde sigüient:

Primer, Fandango; segont, Marineríes; tercer, Bolero; quart, Seguidilles Manchegues; quint, La Jota valenciana.

Estos bàlls subsistisen, no solament en els ravàls de Sant Fèlix y de la Trinitát, si que també en les Rondes, y en los carrèrs de Gumbáu, Escultor Viciano, Governador Bermúdeç de Castro, Francisco Tárrega, Peixcadórs, Temprado, Campoamór o Villamargo, y plaça de la Paç, que, tòts junts, en la plaçeta de Canalejas, fan una semana de bàlls de la tèrra, rodant la antiga plaça de Peicadórs, en botes de sardina, cabiróns y taulóns, per-a sentarse els expectadórs. La festa es en honor de Sant Róc, *en gós...* complementari.

☉ ☉ Més ballotáes

Les conegudes per les dançes y *el ball perdút*, son les més alegres y típiques, o clásiques, y les que mouen més algaçara per les mòltes parelles que van baix la direcció y vigilancia d' el arregladór o *bastonéro* que fá de cáp y porta 'l carasterístic gayato per vara de mando.

Del ravál de Sant Fèlix al de la Trinitát,—qu' están en els extrems opósts de Castelló—, y d' el de la Trinitát al de Sant Fèlix, ván les dançes, y *ballen que se les pèlen* per tòts els carrèrs qu' entren en les festes, terminánt estos *Cuadros...* baillables, davant de casa l' Alcalde y frónt a la del Governador, en senyál d' agraiment a les Autoritáts per el permís concedít per-a la celebració de les respectives festes.

¡Quina llástima!... Estes *costúms...* están destináes a desapareixer, perque la jovenalla de huí en día, té més afició al *valséo* y al *magréo*, y preferisen que Asmodéo agarre del bascóll a la deesa Afrodita, que no vóre com Apolo *li fá la panfigueta* a Erato, qu' encandilá, espera que li caiga en *la bóca... del còr*, aquell trocét tan llèpol que penja de la canya de ses ilusíons y de sos amórs.

Les que actualment fan les múiques a les xiques, se componen de cornetí, fiscórno, tromponét, clarinét, flauta y tabál; suprimintse 'l *parche*, cuant prenen l' alternativa les rondalles de guitarres y guitarróns que acompanyen als cantaórs-tocaórs, que éren *els Torratérs, Sória, els Gatetes, Marianét*, etc., que obsequiaben als amos de les cases y a les fadrines en cóbles alusives.

• • • **Don Preciso**

Hasta fá pòcs anys, completaba el *cuadro*... musicál, un Sarasáte... *regional*; el cègo *Nèlo Sélma*, que sens dupte morgué de *una indigestió de costélles*, perque éra casát en segóns nupcies.

No ha tingút substitút la seua plaça; y el séu *extradivarius* morgué, com el concertiste, per-a els Registres Canònic y civil, per-o nó en la memoria de les ravaléres y dels ravalérs. ¿Qué ha fét y qué fá la Junta de Monuments Històrics y Artístics?... ¿Perqué no busque y adquirís,—còste lo que còste—, aquéll instrument del pòbre ceguét, companyero inseparable de sa tenebrosa vida, aquéll que fón templát al calór dels entusiasmes del seu pòble, y que jel infeliç *Nèlo Selma*, el extrenyía contra el séu còr, y el miraba contént, sonriént, satisfét, tranquil y resignát, en els úlls... del ánima?... ¿Perqué no figura el violí en el Muséo Provincial? Ningú com Sélma ha pogút interpretar *el Boléro*. (!)

• • • **Els donçainérs**

Els que donaven el ópio... davant de les dançes y bálls paráts, fòren *el agüelo Cadirero* y el séu fill, com també *els donçainérs de Tales*.

Els quatre hagueren pogút hipnotiçár a les fieres del Desért, millór que Orféo encantaba a les sérps en la flauta.

Tal éra el mágic poder que teníen en sons respectives donçaines, aquells que bufánt, bufánt, uns unflaben el còll, artèries y venes, com si patiren el bócio o papera del Nòrt de España; y átres omplíen de aire la cavitát bucál y s' els abultaben les galtes, com als xicuelos cuant chüen a *unfla que me la déus*, y van pegantse *cachamones*.

¿Quín hòme de Castelló, que huí estiga del 40 als 100 anys, no s' enrecordará dels tòcs de atenció y llamá que tocaba *el agüelo Cadirero*, per-a començar la dança, que no s' acababa may, y els chillíts de cotórra maliciosa que, pegantli llengüaetes y llengüaetes a la llengüeta del instrument, obligaba a la donçaina a que diguera: *tírali tèrra, tírali tèrra, tírali tèrra?*...

La *frase musicál* era repetida entre aplaudiments y la dança parába quinze minúts per-a trencar l' alé y continuarla después en més entusiasmo.

La Torná de Sant Fèlix

y la tirá dels rollos ☞ ☞

Esta *Costúm*... té molta nomená en Castelló y els seus contornos, y la gentá que vá al Raval de Sant Fèlix la nit de aquéll disapte, paréis que siga una nuvolá de llangosta cuant cáu damunt de un tròç de tèrra per-a buscar algo que mastegar. ¡Tal es la ceguera que tenen per *la tirá dels rollos* que ixen del balcó de casa el Clavari y els empomen—cuan pòden—com si fore el *maná* que desde el Cel, Déu enviaba als Israelites en el Desèrt, per-a que no es morgueren de fám en aquells coranta díes de abstinència.

La torná en sí,—o siga la provesó per-a portár el Sant desde casa el Clavari eixint a la del entrant—no té rés de particular, es una provesó de carrer com cuansevol átra.

Ya deixát el Sant sobre la taula, después de un rato de expectació y de impaciència, el moment culminant, el exclát de alegría es cuant s' asomen al balcó la Clavariesa y el

Clavári y majoráls, convidáes y convidats y comença *el tirotéo de rollos* a la gent, pero tiráts en tanta furia, que, si no s' está molt alèrta, en una rollá en los náços sen vá ú

cap-a casa el *potecari* o al Dispensari municipal, fentli la competència a un gós pònter o en algún ull atravesat com si patira de algún *atác de tri-pòplia*. Y si et queixes..... et consòlen dient: *el que no no vullga pòls que no vácha a la éra....*

Les xiques dels panérs

El clóu de les festes, son les xicòtes que, en panérs de blancs júnchs, pòrten *les primes* detrás del Sant y el pá queda beneít per lo sacerdot celebrant de la misa.

Estes llauradores es fán la competència portant bons pentinats, bònes jòyes de pedrería antiga en montages de plata y òr, falda de seda y preciosísimos mocadòrs de Manila. *Vamos, que hasta los Santos se alegran de ver una cara buena*; o lo que es lo mateix: hasta els agüelos s' es-musen y als més jóvens els relluentegent els úlls com si tingueren *el cuc solitari*.

Els llauradórs que pòrten el Sant, van *vestits d' estret* o siga en trage de setí negre, calces de seda blanques, cami-

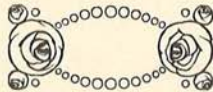
sa blanca en plechs planchats en la pitrera, faixa de cúcs—ròcha—y mocadoret de encaje penjant, chupa curteta y chopetí escotat, en mançanetes y çabatilles negres, en llaç del matéis color y hebilles de plata, y el cap pelát en la maquineta número *dos cèros* y les polseres redónes y un mig *tupé* damúnt del front, que té reminiscencies *sagastines* o de *clónw de circo*.

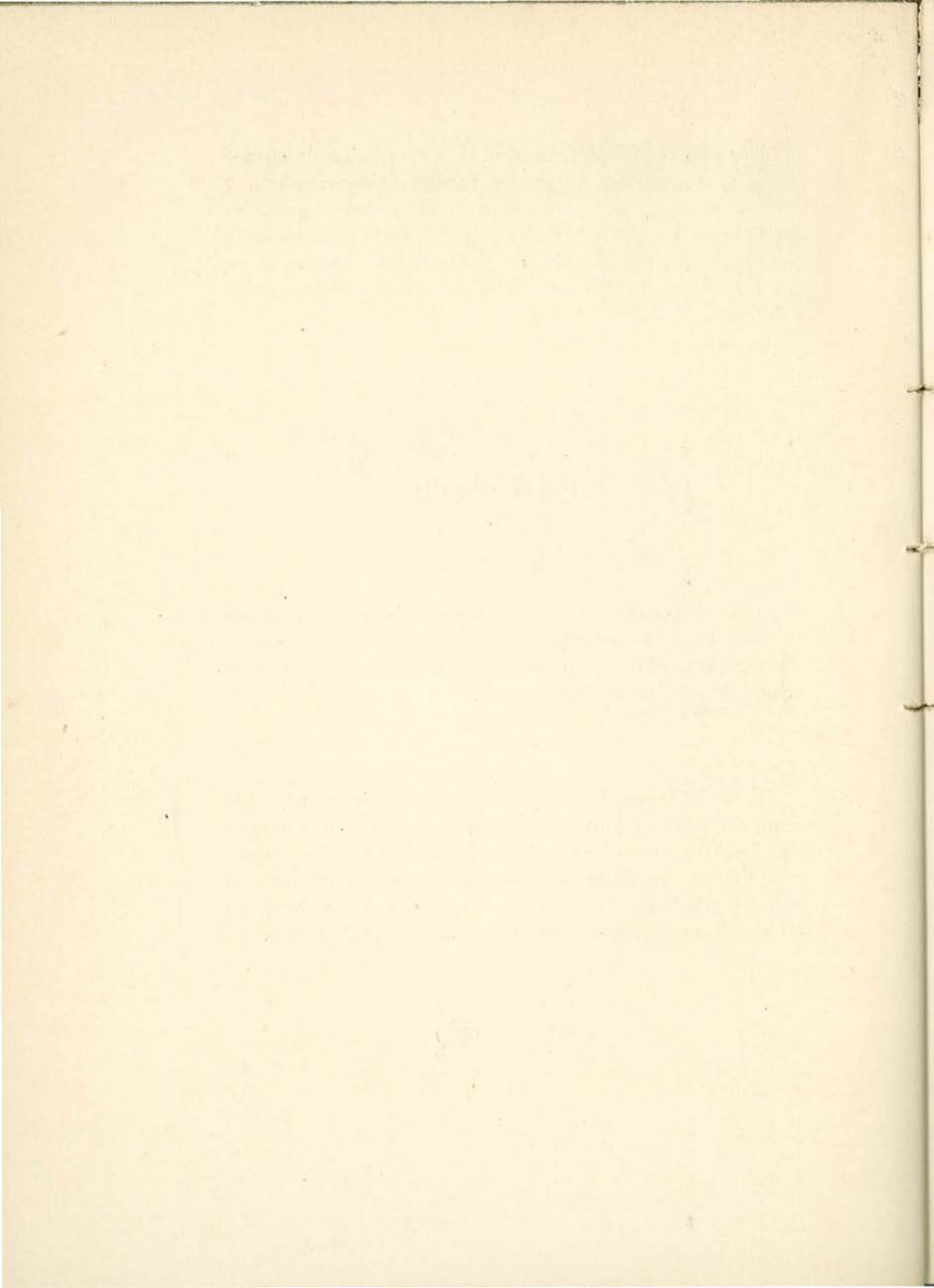

Una comisió de fadríns acompanya a les xiques dels pa-nérs a casa de les autoritats Alcalde, Gobernador y Arcipreste, portantlos el corresponent *present de primes* en senyal de agraiment y de respéte.

* * *

En els bàlls populárs y en algunes festes de carrer, sòlen vestir també les xiques en indumentaria clásica antiga, o siga guarda-pèu, calçes y chipó de seda, arracades de pedrería, com les de les agulles d' els rodetes y del tópo del monyo, sabatilles blanques de ráso, mocadór de *lenticueles* al coll, en blondes y mocadoret de encaje en la má.

Atres Costúms

PER-A més varietát y majór exparciment als ánimos, en el cartel d'algunes festes de carrer—descrites anteriorment a grans rasgos—van números que donen llòch a cèrts incidents còmics; y son *costúms*... que distrauen molt a la gent y còsten pòcs quartets.

Els tipógrafos, çabaters, matalafers, filadors y teixidors, han sigút els que sempre s'han emportát la palma en la organicaçió y éxit d'esta clase de pasatemps, clar está que auxiliats per les dònes cuchamanderes, que 's pòsen en tots els guisáos, com el chòlivért. Y ham de reconeixer que, sinse les manyofferíes de cèrtes vehínes de barrio, el éxit seria insegur, perque si les faldetes dirigisen el cotárro, l'animaciò, l'alegría y la bullanga son els tres punchóns del trípede que manté la pantómetra-teodolito per-a buscar el nivell en la grant pista de les distraccions populars.

Els nòstres entreteniments callejeros no han sigút de alusions personals, ni de güasetes polítiques, com les ca-

racterístiques *falles* de la Ciutat del Túria, ni com la representació dels *miracles* de Sant Vicent de dita Capital, nó; sino simplement espectacles, en els quals els personages se presenten voluntaris; son repentistes en el desempeñó de ses papérs respectius; per lo tant els que 's creuen que han inventat la pólvora representant òbres líric-dramàtiques en els tituláts Teatros de la Naturaleça,—com féren en Badalona, La Garriga y Martorell en Catalunya; y en els jardins de La Glorieta, front al antic Paláu de la Tabacalera en Valencia,—están equivocáts; porque... en Castelló de la Plana, fá molts anys que treballaren al aire lliure, en menys aparáto, ménos bastidórs y ménos tramoyistes; porque cada festero d' así ya es un *tramoyant... per sé y per accidens*; pero... aixó sí, en bombo y platillos no se pòt exigir més, única manera de salvarse 'ls organigadors, que antes apel·laríen a Poncio Pilatos que no a un empresari frescales que deixaria als cómics abandonats al tractament estomacál de *Cul sec*, y sinse una perra; y al públic en un pam de naços, y els fadríns de les festes pedríen hasta les orelles y no li voríen mes el pèl a la empresa, que dient *Cametes me vallguen*, posaria terra de per mitj.

Les *Polichinèles*, *Les Cucanyes*, *La Moneda acuática*, *La tirá al pollastre*, *Les Corregudes en sács* y *Les Corregudes de animals*, son números que desperten entusiasmo e interés.

Les Polichinèles y el

present de Sant Llúc

Els mestres d' escola y els titiriteros de tabál y trompeta, han sigút especialistes consumits, díc... consumáts, en ésta clase de diversions que, a vòltes, por la seua pòca gracia son graciosos; pero no resulten graciosament estos espectacles liliputienses, porque en una forma u átra tenen que *soltar la mosca*, es dir, tenen que *rascarse* el bolsillo.

Dels bolantineros de *clauá y panchó*, dels que van com

tribus nómades per el món abandonats a la seua sòrt, no 'm parlem, perque... com no cobren del Estát ni dels Ajuntaments, se les arreglen com pòden per-a viure. Pero... dels *pedagogos de menor cuantía*, dels de les primeres beceròles..., de éstos, sí que es precis dir algo, perque ademés de ingratitút manifesta, sería una descortesía imperdonable si no 'ls dedicára quatre ralles.

Com antes no 's coneixien els sports ni la gimnasia sueca en Castelló, perque el Doctor Sanz de Andino no acampaba per así, nostres *segóns pares* o mestres de pàrvuls, mos donaben una funcioneta de polichinèles anyál, o siga cada 365 díes, si el any no éra bi-siesto; y nosátros, els xicuelos d' entonces, teniem la gran ilusió y els nòstres cabildeos, y armabem les grants çaragates huit o deù díes avants de la festa.

Una alcoba o el perímetro de un gran triángul rectángul d' una habitació, servía d' escenari; y de tabíc a tabíc o de parét a parét, posaben una cordeta d' amarrar—com si fóra un estenedor de bolqueréts—, d' ahon desde una altura de un metro cincuenta centímetros, hasta el piso de tèrra, penchaba una espècie de cortina a flòrs roges y grògues, que segóns les indirectes del pasánt, resultaba ser el cobertór del llít de la criá, y aixó es desprenia de l' oloreta que es sentía de álls picáts, pinyóns rancios, òli de cresòl, crepé socarrát y de polvos, sobre tót de *polvos...* baratos.

El mestre y els dos auxiliárs—que 'n eixe día feen societat comanditaria—, se portaben com a héroes, asománt nines, ninóts y ninotéts per damúnt del teló somnívoro, o siga del *cubre-fámula*, en molta habilitát y digitalina, no de Mialhe, ni de Nativelle, sino en la força digitál rápida y adecuá a cada situació.

La severitat del mestre y les amenaçes diaries dels auxiliárs desapareixien de la escòla en aquélles hòres de *cálculs diferenciáls e integráls*, perque integraben en el reparto el càlcul de lo que podría entrár en la taquilla invi-

sible pedagógica, y la diferencia en la proporció y clase de género segóns la categoría docent.

Els diminuts actórs, acompanyaben maravillosament en la mímica als dictadórs y fiels intérpretes de les áuques, diálecs, monòlecs y comedietes infantíls; y el mestre, en taponaments de *cotó en pèl* en el nás com si patira de coriça crònic, cantaba peteneres en véu d' agüela; y el auxiliár primér, que tenia prunyóns en les orelles, ficántse dos anóus entre els quixáls y les galtes, recitava el solilòqui titulát *El Bombardino expúreo*; y per no ser menys que 'ls atres, el segón auxiliár tiraba lledonáes als xiquéts que es tornaben tarumbes, perque no podien acertár d' ahon eixien aquelles descárregues de pinyóls, disparáts en furia per mitj d' un canút de canya vèrda sinse núcs, que disimuladament asomaba una milésima de milímetro per un forát de la colcha símil de la domèstica *domesticá*.

Lo més chocánt éra que la muller del mestre 'ntraba y eixia moltes voltes en el salonét; pegaba sèt colpéts y repíc —com la calandria de *Pépa la Frescachóna*—, y es posaba al habla en el séu marít que traía el cáp per entre la cortineta y el tabíc; y cada entraéta de donya Semproniana, éra un éxit teatrál, perque don Vespasiano, li guinyaba el úll esquèrre al pasánt y éste, a falta de timbre eléctric, soltaba tres ronquíts *en fã machór* que feen tremolár els cristáls del balcó. Entonces *el dómíne* posaba ún numerét més chistós, fòra de programa, y tant mos féa disfrutár que 'ls xiquéts obríem una boca d' orella a orella, per les moltes carcalláes que mos arrancaben els chistes pedagógics, sinse pasar ni remótament per la nòstra imaginació que el éxit no era degút a átra còsa que als *estòmecs agraits*, per els obsequis de chocolate, pollastres, colóms, pátos, pávos, turróns, pastiços de glòria, benitetes, madalenetes, tortáes, y hasta algún cuarteró d' òli, que 'ls nostres pares enviaben a les nostres *dides* intellectuáls mercenaries en pantalóns de boca de campana, báta de llaneta d' entre-temps a cuadros ròjos y vèrts, y casquet en borla de colór d' albargina.

En l' actualitat encara subsistís, en Castelló de la Plana, esta *Costúm...* de portar el present als mestres el dia de *Sant Llúch*.

~ ~ **Les cucanyes**

Molts escritors de la regió valenciana y hasta m' atreviré a dir que també de la catalana y baleár s' haurán calfat *el cerebelo* registrant òbres filològiques per-a buscar si la rail d' ahon vá brotar la paraula *cucanya*, es grèga o romana, italiana o francesa, hebréa o árabe; pero... ¡que palleta!... com tinc el defècte de ser un *boqui-móll*, no sé guardarme 'n el púp, ni siquiera les còses que més m' interesen y com no sòc un *cucanyero* egoíste, no vullc que 'ls filòlechs s' *acucanyen* per-a saber la verdadera acepció de la paraula *cucanya*.

Sinse que la meua apreciació siga una ofensa a la cultura dels liiteratos y escritors de la tèrra, me pense... me pense... que 'l únic que pót estar enterat del orige de la frase *cucanya*, deu ser un impertèrrit concursant a tòts els Certáms y Jòchs Floráls d' Espanya, cual nom no me es posible citar perque no m' enrecorde; y *parlant per boca de ganso*, manifeste que 'l tal sujècte es una obra de consulta tancá en sèt panys y sèt clàus, per-a els que com yò som *sèt mesíns* en el món... de les Lletres Regionáls; aixina com es un *reservát...* per-a senyores, perque per-a *el bello-sexo*, es un secretér ubért a la galanteria, esparciment y *chicoléo*.

La *palabreja cucanya* es compósta y els castelláns, valenciáns, cataláns, balears y aragonesos,—deixánt en braços del olví els òdis històrics— l' adoptaren com a bona, figuránt, desde temps remòts, en els Diccionaris, prévio informe de la Real Acadèmia Espanyola.

* * *

Después de conquerir a Burriana, uns soldáts de caballería del eixèrcit del Réy en Jaume, portaben els caballs a la pastura y per-a entreindres un rato, acordaren *juár a tonya*, a cual efecte arrancaren canyes de vòra 'l marge del bancál d' una finqueta que per allí tenia un consumero de Villarreal, conegút per el mal nóm de *Crispinét de Bufalaga*. Terminá la pastura al tòc de corneta, pará el jòc y la soldadesca posant *pié arriba*, torná al puesto de partida emportanse les canyes cap al campamént, que 'l tenien en el pedriscòl de *la Cosa* del térme d' Almagora.

Un oficiál del hòrta de Gandía, que 'staba de semana, al vore que 'l cabo de la tercera del primero, no podía tráurels punta a dos voluntaris *del pelotón de los torpes*, que de cáp de les maneres distinguíen unes de átres les lletres de les cartilles, en troços de carpetes d' archivar documents, y de cartapacios vélls, va retallar totes les lletres del alfabeto en el diptongo œ y tót.

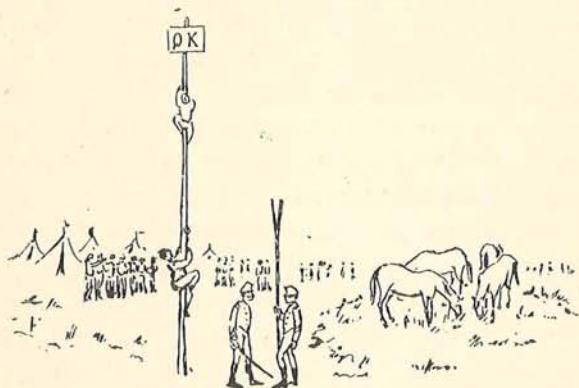
Después del rancho del mitj día el oficial mamprenia la *tasca* de fer de mestre, y d' ajudant el cabo *Sisebuto Lamestómagos*, y éste, escarramát en un simal de garrofera, obedint les órdenes del Teniente anaba posant correlativamente les lletres mayúscules en la extremitát de la canya ubèrta a estil de papa-figo y la 'enraylaba per-a cantar en veu alta la llisó y que la repetiren els dixèples. Pero... al arribar a la Q y a la K els pòbres soldáts tremolaben com uns cascabells y repetínt, repetínt les dos consonants, pareixien cuquellos y gallines llòques quant cacaregen cridant als pollets, en aquélls cú..cú..cú y cá..cá..cá..y més ca..ca, y clar es, que 'ls novatos éren la risa de tots els que 'ls escoltaben, no per-a dependre, sino per-a burlarse d' aquélls *intelectuals en embrió*.

De la Q a la K y de la K a la Q no podien pasar aquélls infelicos, y desesperát y rabiós el Oficial, els unflabe a canyaés mentrimentres els demás soldáts veteranos, a una senya del cabo *Lamestómagos* que traía el cap per entre les rames del capóll del arbre, se guasejaban y en tonaéta
[116]

de costura de *ca...nalléta*, repetien *cu..ca..nya*, *cu..ca..nyà*, *cu..ca..nya...* y com *la lletra per la etcètera entra*, als aspirants a alumnes de l' Acadèmia de Valladolid els feren plantar una cucanya en el centre del campament, ahón en una y átra part del vértice estaben claváes en dos claus de ferraúra les dos lletres malaídes que causaben la hilaritat de tota la Divisió del General Ximen Pérez d' Arenós.

En la órde de plaça es manaba la puntual asistencia a la llisoneta y als pobrets émulos de Viriato, els obligaben a puchar la cucanya y al aplegar a la punta teníen que dir a dúo tot l' abecedári, desde la primera vocal hasta la última consonant y al nomenar la Q y la K teníen que besarles com besaren la Bandera de la Pátria el día de la Jura.

Els dos soldáts no solament deprengueren les cartilles a

la perfecció, si que també la gimnasia de marina, pues dalt de la *cucanya* pareixien dos rates penáes esperánt l' hõra de caçar mosquíts.

Els soldáts *del cuento*, no abandonaren més els llibres, pero quedá en ells la monomanía de repetir, involuntariament la Q y la K; y al donarlos la llicencia absoluta, se en anaren als séus pòbles respectius y hasta els xiquéts *e/s donaben la lata*, seguíntlos per tóts els carrers, repetín el dichós nóms dels dos signes de la *nomenclatura* alfabética;

y per aixó desde temps inmemorial, que els fills de Onda diuen *cúca*, y els de Borriól, més amorosament exclamen: jay lo *cúca!*.....

Y com la Q y la K, formaben part d' aquell tót *canya*, en obsequi a la brevetát, se formá una paraula trisílaba. Ahí queda ben especificát el orige de la paráula *cucanya*, perque vülle que la meua afirmació siga *el secrét de la sária*.

* * *

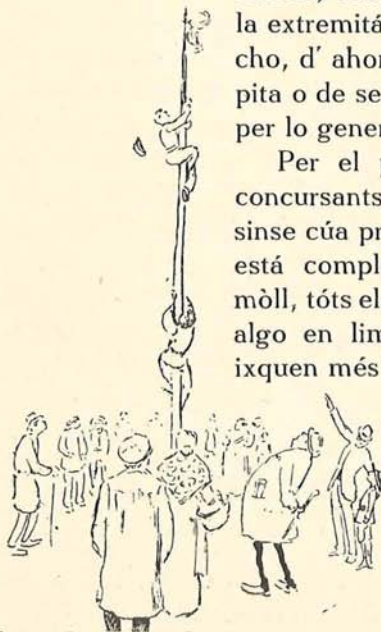
Les *cucanyes* son com el palo majór d' un bergantí goleta, que 'stiguera estacát báix la arena, per el que puguen els marinérs náufrecs, per-a demanár auxili als de vòra la plaja.

Les *cucanyes* se coloken vertical y horizontalment, segóns els casos, y constituísen un número *bueno, bonito y barato*, com diuen els *títiri-mundis*, y en

la extremitát lliure cláven un cláu de gancho, d' ahon penchen bé un mocador de pita o de seda, bé un conill o un pato y per lo general un pollastre 'n espolóns.

Per el palo puchen els *aereonáutes* concursants com si foren cuadrumanos sinse cúa preensil; pero com la *cucanya* está completament ensaboná en sabó mòll, tóts els que per élla s' enfilen trauen algo en limpio encara que del *concúrs* ixquen més brúts que uns pasta-fanguérs

perque 'n la cantitat de sabó que s' emporten en la cara, orelles, mans, pèus, calçotéts y pitrera, no tenen més remey que pegarse un rentó,—*contra la costum* de no llavarse may— y es que—

den més fréschs que una cama ròcha, y en la panxa més neta que la d' una sépia.

Cuant el tribunál de les festes fá la senyal de *arriba Perico*, els cucanyeros peguen per amunt per órde rigurós, perque ants s' han sortejat *tiránt a palletes*, y casi tóts van previngúts a la brega,—portánt més lastre que una máquina exploradora—, 'en l' alsí plé de tèrra y *sauló*, o arena de riu, que van tiránt a çarpaés per-a llevár la graséa sodopotásica o saponificació cucanyística; pero la meçcla pulveròlica, es impotent pera contrarrestár els efectes esmunyidórs de la *óleo cáustica*, y aixó dòna llóc a incidents que faríen riure hasta a les mateixes *Esfinges* de Egipte, si presenciaren les *Costúms* de la tèrra.

* * *

La hermosa Cleopatra tenia el nás algo rómo, o siga *costa amunt*, un poquet arremangát, còsa que la fée més graciosa y simpática; y si Carlos IV haguera tingút el capricho de pendre part activa en la festa de les *cucanyes* de Castelló, tinc la completa seguritát de que 'l bragát Réy haguera güanyat la jóya, pero en un esvaró se haguera deixát el nás a partícules apegáes sobre la epidèrmis del póste, y hauría paregút *el caballero de la triste figura*, als pèus de la dama, al entregarli el mocadorét de seda; perque este *expòrt ascendent* té més dificultáts de lo que paréis a primera vista. Si Jacób en conter de vore en somnis la escala que 'l tenia que conduir al cèl, haguera vist *una cucanya* li hauría dit a Sant Pere, *¡márta que pérchl...* (1)

* * *

Cuant el primer *atleta* está a una altura de tres o quatre metros, vá puchant el segont y aixina sucesivament el ter-

(1) Esta frase tenen la *Costúm...* de emplearla en Castelló, entre certa génit mal pensá, cuant algú els fá una proposició que creuen perjudicial als séus interesos o a la seua persona, y la paraula vá acompanyá de la mímica *ad hoc*.

cer, el quart, etc.,—com si en el trayecte tingueren doble vía per-a pasarse uns als átres—, y en el recèl de vóre quí es el que pòt emportarse el premi, els *corredórs aéreos*, se insulten groserament, se peguen cabotáes a *la pórtá falsa*, y entre átres martingales o diablures, s' agarren de les cames, claven els dits en el eixerelló dels calçotéts, se peguen pesíchs; y els de més amúnt se defenen a patáes, y els de més aváll els peguen arráps a les pantorrilles y armen un embolíc de mil dimonis, y formen un pilòt de càrn com si rinygueren en tèrra plana, hasta que per la fôrça de la gravetát, cauen com si foren vileros de níu, esvaránt rápidamente y pegantse unes sacsáes, que no s' explique cóm no queden reventáts com els sápos. Pero... *els fematérs de la tèrra* son obsecáts, testarúts y no desistisen fácilment del séu propòsit y tornen a la manía, y pucha que pucha y báixa que báixa, hasta que el *gimnasta* més hábil toque el cèl en les máns, vullc dír la punta de *la cucanya* y se apodere de *la jóya*, entre els grants aplaudiments de la numerosa concurrència.

Les cucanyes son verticals u horiçontals segons les circumstancies. Les primeres éren les que per *Costúm...* les plantaben en les festes de la Plaça de la Constitució o Plaça *vella* y en el *Arrabalet* o Plaça de Tetuán, ravál de Sant Fèlix, ravál de la Trinitát y Plaçeta de Peixcadórs, pero tres o quatre vòltes més altes que 'ls palos de Telégrafo; y les horiçontals son les que colocaben en el fondo del embarcadero del Gráu quant la festa de Sant Pere, Patró de la *marinería de guerra...* als consignataris de vapórs y almacenistes de taronja. (I)

En este procediment no es tan exposát a trencarse la ròba com en l' anteriorment descrit, ni els lluytadórs tenen el perill d' esclafarse la *naripia* u aparato pera practicar análisis organoléptics; y es bonico vórels anar per damúnt de la *cucanya* ensaboná, com si feren el pás de la maroma, o si navegaren encarramáts damúnt del lлом de la serpiente gigante de los mares o penchats com les vagonetes dels

trens *taquíforos*, segóns vachen drets, panxa per-a aváll o panxa per amúnt, formant dos anses en els braços y en les cames, com les aranyes que senyalen pluja.

Els únics percancos que solen ocurrir son: que 'ls que son bons nadadórs, al caure sobre el inmens y blanét llit de les blavenques aigues de la mar, estiguen un rato de tertulia en els llobárros, *eixintsen per una vòra*, y als que no saben nadar els trauen en ganchos, pero fent la ballena, o lo que es igual, vomitant y tirant aigua pels naços, més amarga y més salá que la de Rubinat, o Carabanya o la de La Margarita en Loeches.

En síntesis: *bon bách y sinse figa*, o siga un bany d'impresió, un llavát d'estòmec sinse sonda *esofágica*, un purgant *gratis et amore* y una pitá de les que formen época y a eixugarse cara al sòl com els indígenes.

La moneda acuática

Esta *Costúm...* es bonica per lo sencilla y sinse cap perill per-a els que prenen part en el concúrs; consistís en colocar, en el fondo de una tina o llibrell plens d'aigüa, una moneda de 10 céntims, o bé una peseta o dos pesetes—que a vòltes resulten sevillanes o de plom—y els que prenen part tenen que tráureles en les dents, a estil de gós de solero o gós d'aigüa, y per-a evitar algún escamotéo els nugen les mans per detrás com si fóren procesáts al sentarse en la banqueta.

A la véu de *al agüa pátos*, començen els escabuçons per orde correlatíu, previo sortéo. Y els martíns peixcadórs improvisáts, els *pelícanos sinse bolsa marsupiál*, que 'stán atishant les perres desde cèrta distancia, començen la faena en molta descortesía per-a el públic, perque es posen en *la próa* dínts dels recipients y en *la pópa* miránt cap als expectadórs.

Com *la mancha pulmonár* no té *fuélla* de reserva per-a renovar el aire necesari a la respiració, trau el cáp un con-

cursant y el fica l' átre. Pero com les monedes están ape-
gáes en el fondo, en pegunta calenta que al contacte del
líquit H^2O , forma com un mástic resistent e insoluble,
d' ahí les grants dificultáts en que tropeçen els *marinos en
tierra*; y es més costós el traure les perres de la tina o del
llibréll, que per-a els dentistes la extracció del quixál del
enteniment sinse *garfios* o tenalles.

Les posicións dels concursants son violentes, difícils,
extranyes, principalment quant estant miránt *per inversió*
el *sistema copernicano*, per-o sinse ullera o telescòpio.

De totes maneres la *Costúm... del llibréll a la tina o de
la tina al llibréll*, es divertida e higiénica, perque tant els
que trauen les perres, com els que no les trauen, tóts tenen
el séu tratament hidroterápico, tan útil contra les congestións
celebráls, neuralgies faciáls y cefalalgies y cefalées o *mi-
granyes*.

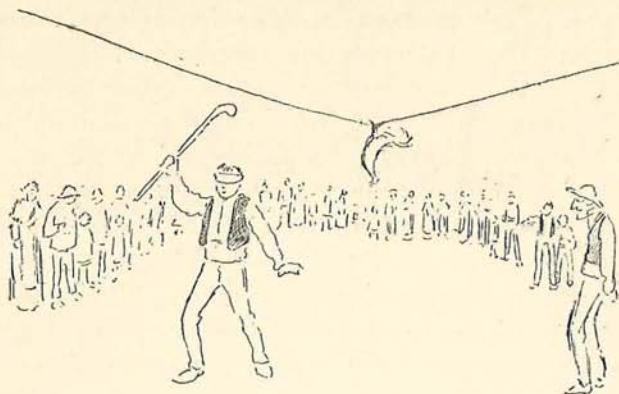
e- La tirá al pollástre

També es sencilla y divertida la *Costúm... de tirár al
pollástre*.

Desde una banda de carrer o de plaça, hasta l' átra, o
bé desde un balcó al d' enfrónt, posen una còrda que 'stá a
uns dos metros de altura y en el matéis centro penchen un
pollástre nugát per les pátes. Als concursánts els tapen els
úlls en un mocadór a cuadréts verts, de fil, en meçcla de
cotó, pero en varios dobléchs, com si anara *a chuár a sabu-
quedo*, y donantli un bastó o un rabo de granera vella, el
soltan a la venturera, pegantli una espénta; y aquella burda
reproducció vivient de la Fé, vá boltant, boltant, y fent
tantéos en busca y captura del *Tenorio de corral*, del *sinyor
pollástre*, que 'stá babechant pel béch, com una criatureta
de pít quant comença a dentár.

Cuant el tiradór se desvía y aparta de la pesa, el públic
a còr díu *te chèles... te chèles...* y quant s' aproxime criden
te crémes... te crémes; y efectivament, quant después de

tirár garrotáes y garrotáes, el públic comença *pórra, pórra, pórra*, el concursant se *crema* de tal manera, que pért la

brúixola, la paciència, *el ésme*, y en un arráp se lleva la béna dels úlls y es retira tot suát, enlluernát, afrontát, entre una rexifla general, mentrimentres el pollástre en senyal de victòria canta *jkíquirikic... kíquirikic... kíquirikic!*...

Les corregudes de sáchs

A mon entendre esta *Costúm de les corregudes de sáchs* es tan rância com antiestética y sosa, y no pòt ser objècte d' estudi detallát y detingút per part del observadór; per lo tant no sé per ahon començar ni per ahon acabar de descriurela.

Lo únic que púc afirmar es, que 'ls que prenen part en esta distracció, deuen tindre *péll de gós*, com es díu vulgarment, perque 'l espectácle simplement es reduís a *ensacár* als corredórs com si foren carabaçes o melóns, per-a el transport en burra.

Una vòlta *ensacáts* els concursants, queden els sáchs dréts y uns al costát de átres, apoyantse mútuament, y arrincleráts com si fóren partides de blát per-a l' embarco.

Feta la senyal comença la funció y els sáchs tambalejant y tambalejant y tantejant el terreno, mamprenen la

marcha a la velocitat X d' una tortuga *melancòlica*, y cuant el públic, trencant el silenci comença ja élls!... ja élls!... aurtánt algú gós *jiarngo*, en les talecáes que cauen els contrincánts fán les delícies dels espectadórs.

Els concursants caminen ajupíts o aginolláts, com poden o vòlen y apesar de haber anat a fer estudis a la acadèmia secreta que teníen en els sotarránis de casa un chocolatero del *carreró de Porró*, no tóts podíen acabar la carrera, y ben pòcs o ningú poden guanyar el prémi per este procediment de locomoció anónima. Así si que hagueren dí *una veritat com un temple*, aquélls baturros del cuento que no habíen vist may un tren y que al xiulár la locomotóra, com van vore els vagóns de mercancies plens de cabálls, al tocar el Jefe de la Estació la campana y el pito y empendre la marcha, digueren en aire de satisfacció: «Ànda maño, como se conoce que los animales van dren-to, rediéz, ótra que Dios.....»

Tantes y tantes taleques cáuen, y tantes y tantes vòltes posen els sáchs drets els de la comisió nomená al efecte, que el Jurát gasta més dinés en tintura d' Arnica, gasa hidrófila, benes y tireta aglutinánt, que lo presupostát per-a premiar als vencedórs.

Les corregudes d' animals

La *Costúm... de les corregudes d' animals*, tan generalicá 'n Espanya y en el extrangér, es mólt vistosa, interesánt y accidentá; per-o algunes vòltes de consecucencies funestes per-a 'ls ginéts que prenen part.

Ocuparme de les supèrbes carreres de cabálls en els
[124]

grants hipódromos, ahon se cruçen apòstes inmenses y es donen bòn premis y propines fòrtes als *jokèys* dels Réys, nobles y potentáts, que tenen l' orgúll d' exhibir els séus magnífics eixemplárs de raçes ingleses, árabes y andaluçes, etc., etc., sería ficarme en un *maremagnum* tremendo, perque 'ncara que he assistít a vore concursos hípics en Madrid, Barcelona, etc., no es ésta ocasió apropòsit per-a descriure el magnífic còlp de vista que presenten les grans *pistes*, ahon el lujo y la magnificencia, cuant no el despilfarro, 's desborda,—com un ríu cuant s' en íx de mare—, deixant en les vòres dels marges femelles hermosísimes, cualláes d' or y pedrería, que arrastraren cap allí les irresistibles corrents de la vanitat humana.

* * *

Deixém aquélles lujoses tribunes y aquélles circumferencies concèntriques de butaques y cadires y aném a la nòstra, a lo clásic, a lo típic, a lo natural... *del terreno*.

Yò no he fét estudis d' equitació, perque 'n un simple 'nsayo 'n vaig tindre prou y masa; perque... sent mólt jove vaig probar a montar una burra, que tenía la llavanera bo-riolencia *Antonia la Blanca*, y la dòna, siga per olví o per mala fé no 'm va advertír que la burreta éra guita. Com yò veía a cada moment, que 'ls fematèrs de Castelló montaben per detrás als séus burros en sària, vaig volér seguir la mateixa escola y... *jaquí fué Tróyal...* peguí un bót com si jugara a *media-entera* y al posarli les mans damúnt del rábo, l' animalét em soltó un paréll de coses en la regió pubiana, que 'm vá fer anar pegant bòltes de campana desde *el Portál de la Purísima* hasta *els Cuatre Cantóns*, ahon vaig caure com una pilòta.

* * *

En esta capital s' han fét corregudes d' animáls, desde 'l almacén de Gassét hasta 'l Portál de Sant Domingo o *La*

tancá, desde el Portál del camí del Mar hasta 'l Ingenio y desde 'l camí de la *Còsta*, hasta la vía o pás nivèll. Esta *Costúm*... encara subsistís en les festes anyals del ravál de Sant Fèlix.

Les *bases del concúrs*, son molt àmplies, tant per-a els concursants com per-a 'ls animals, perque lo mateis pót pendre part un habitant de les *Alqueríes del Ninyo Perdido* que un fill del *Archipiélago Filipino*, y de caballeríes se en atmitisen de totes classes, etáts, séxos y marques; *jno miren príml*...

Condicíó esenciál es la de montár en pèl, y cadascú es duenyo de portár el animal en cabeçó de lujo, de trebáll y

de cuadra; riendes, ramalillos y ramál; bocáo o brida sancera y partida o de castíc, y serretó, pero per regla generál els bóns corredórs, no pòsen cap impedimenta y porten a tót galòp a les bèsties, com si foren salvatjes.

Els ginéts de més fama per así, han sigút y son *Nòlo* el carretér; el llauradór *Torrént* y el fuster y populár *chato* Badía. Este últim es la síntesis de *La Alegría de la Huerta*... de Castelló de la Plana, perque com es mólt dicharachero y graciós, te moltes simpatíes, y pót considerarse com *el rey de les burres*, perque la seua xifladura es montár el *èqus asinus* o automòvil de força animal modelo *judéo-arábigo* per-a carreres... molt llargues a velocitat doble pequenya y tarifa la més económic.

Badía es mólt bon xicòt y no te enemíchs, y si bé en les *corregudes de burros* may ha guanyát *la jóya* o mocadór de seda, a tóts s' emporta *de calle*, y te més ovacions que el *Roig de les mogiganges*.

En el ravál de Sant Félix tenen la *Costúm...* de montar descalços, sinse mocadór al cáp y visten calçotéts blanchs y van en còs de camisa. ¡Encara queden reminiscencies de indumentaria marroquí; sols els falta el jáique y el turbant per-a representar la fugida dels mòros cuant entraren en tèrres de *Castalia* els eixercits victoriosos del grant Réy en Jaume lo Conqueridór!...

Més festes y provesóns

Algunes festes de carrer han desapareixcút, pero átres subsistisen, com cèrtes provesóns, y bòn número de recient creació. Descriureles sería cosa cansá, tant per-a el lector, com per-a mí, y en el fi de evitar tanta molestia, em concretaré a catalogarles.

Tením: les inmemoriáls de la Mare de Déu de Agóst, que íx de l' esglesia Majór; la de Sant Joseph, del Gremi de Fustérs; la de Sant Vicent, del Gremi de Ferrérs; la de Sant Joanét, del Gremi de Cordérs; la de Sant Isidro Llau-radór, del Gremi del nóm del matéix Patró; la dels mariners del Grau, a Sant Pere; la del carrer del obispo Climent, a Sant Róch; la del carrer d' Amúnt,—huí de Alloça—, a Sant Nicoláu; la del ravál de la Trinitát, a la mateixa Santíssima Trinitát; la del carrer Sant Miquèl, al Sant del séu nóm; la del carrer Santa Bárbara, a la Patrona dels Artillérs; la dels carrers Caballérs, Ensenyança, Gràcia, Alcalde Tárrrega e Isabél Ferrer, a Sant Róch, en Nadál; les del dijóus y divèndres Sants; la de Pascua de Resurrecció; la del Sant Sepulcre; la de la Mare de Déu dels Dolórs; la del Nòstre Senyor en l' Hòrt; la de La Bòna Mòrt, en Sant Miquèl; la de la Octava del Còrpus o del Sacrament, en Santa María la majór o esglesia Arciprestáll; la de les Teresianes, a

Santa Teresa de Jesús; la dels fràres Capuchins, dels *Mestres*, a Sant Antòni; la del Sagrat Còr de Jesús, de la parroquial de la Puríssima Sang; la de la Cofradía de la Mare de Déu del Lledó,—en la capital—, en la que éste any, han establít la *Costúm...* de eixir la Junta de Senyores, o *Camareres de la Verge*, provesonalment, y al front de élles sa dignísima Presidenta; y per últim *la torná* de la Puríssima, festa del 8 de Decembre, que presencia tot Castelló, y que li dediquen els vehíns del carrer Mitj, en el tròç comprés entre els *Cuatro Cantóns* y el carrer Sant Lluís y plaça de Clavé. Trayecte xicotét,—del huí carrer de Gonçáles Chermá—, que demòstra els seus entusiasmes y la grandísima devoció per la sempre hermosísima y simpática Patrona de nòstra Espanya heróica y de nòstra gloriosa Infantería.

La provesó del Córpus

NO es extrany que dedique párrafo a part, a esta provesó que despèrta, en el hòme més indiferent y hasta més incrédul, la emoció de joya dels anys de sa infantesa, de quant anaba a la escola de Magallares, o a la dels Hòrfens, o a la del Mestre *Baldát*, o a la de Requena, quant nó a la de Carpi o Mestre *Poteta*.

**Corroboració de la veritat del meu
asèrt per un incident casual** ☞

Yò tinc un amic íntim, que es un republicá furibundo, que díu a boca plena, que no créu en rés; que les esglesies y els convents, els convertiria, si poguera, en teatros y cines; y els campanars en colomérs, per-a mensajeros; que als frares y als capelláns, els faria agarrar el fusil y la mochilla o el forcát, etc.; y a les monjes les dedicaria a la fabricació de balóns per-a juár al *Foott-Báll*, y al *Law-Ten-*

nis; que vòl morir impenitènt y que li fassen entèrro civil, etc. etc.; y un día que anavem de paseo, vá tindre una controvèrsia en un poeta líric-dramàtic, y a ratos místic, que lo matéix canta—cuant li convé—, un himne a donya Juana la Beltraneja, que una elegía al Garrufo, o unes seguidilles a Sant Cornelio, o una anacreóntica a la mullèr de Putifár; y em vaig ficár en la conversació y el incrédul, el revolucionari, *el atéo*,—de llengüa—, en un moment de retrogradació del pedernál cardíac, a la tendrura de còr de xiquét, exclamá dient: «Ché, la veritat es que... ¡cuant yò veig *la provesó del Còrpus*... no sé quín fenómeno pasa en mí!... ¡Si nó la féren... em faltaria algo, tindria un buít dins del ánima, perque encara m' enrecorde de quant ma mare em posaba el traje de piqué, més blanc que la llét de la cabreta que yò pasturaba per el jardí de ma casa; y els guants de seda blanca y fina, com el llóm de un arminyó; y la camisa més planchá y més lluenta que els mármols brunyíts de Carrara; y la corbata també llisa y tiesa, com si el lláč haguera segút fét en una fulla de palma alicantina, com la que yò portaba en la má, tant orgullós, tota plena de dolços a l' esglesia Majór, el día de la bendició del Diumenche de Rams; y les sabates blanquetes també, com els pitegüets de un corderét acabát de náixer, y els cabélls riçáts y lluents, com els dels angelets de Murillo!... ¡Y cuant don Antonio y don Enrique Lloréns, em distinguíen fentme portár *el guionét* del Ninyo Jesús y yò pasaba per davant de ma cassa y ma mare ploraba de alegría, al vore la que es retratáva en mons úlls y en mons llábis, y les meues germanetes, desde el balcó, em tiraven bésos y rialles, caramèlos y clavélls!...» y posántseli els úlls pléns d' aigua, no vá poder continuar aquélla historieta infantil, verídica y encantadora... y yò no vaig *glapír*, perque la meua contestació font donarli un abráç y un cigarro puro que, al encéndrelo éll, en mitg lo carrer de Gonçáles Chermá—frónt al kiosco dels Cuatre Cantóns—, y tirar la primera glopá... yò vaig aspirár fórt, en una aspiració

fonda, molt fonda, perque aquell fumet, portaba algo de olór del incéns cremát als péus del Sacrament que presidía aquélla *provesó del Còrpus*, aquélla festa que quedá grabá, com image en placa fotogràfica, díns del pít del hòme que la evolució polític-sociál, ha envòlt en les espeses bóires de la incredulitat, per-o que la rememoració dels *díes de colór de ròsa* no l' ha deixát, com no abandona máy al Sòl en son crepúscul, la estrella Vènus.....

.....

El átre que venía en nosatros, *el cáp y causa de la discussió*, no vá sentír les nostres íntimes emocións, ¡qué había de sentír, si éra madrilenyo, éra *gáto!*... ¡Y el indiferent... y yò, mós identificárem, en aquell moment, com s' atrauen les electricitáts de nóm contrari, perque som fills de así, de esta tèrra de nòstres pares, de este Castelló de la Plana, ahon la *provesó del Còrpus Cristi*, es molt distinta de la que fan en tótes les demés capitáalls de Espanya y del extrangér!...

Cuadros.. cinematográfics

La *provesó del Còrpus* es una espècie de película cinematogràfica molt bonica, interesant y extraña, particularment per-a els forastérs que no están acostumáts a vórela, perque a élla pòrten casi totes les Imágens de totes les Parròquies, esglesies, ermitòris y oratòris particulars de esta Ciutát.

Les Cofradíes, Asociacións catòliques, etc., tenen el seu puesto senyalat pera el curs provesonal, sent tan rigurosa-ment extremá la etiqueta, que algúns anys s' han armát bronques monumentals perque si a Sant Pére li tòque anár davánt de la Verge del Lledó, o a Sant Ròch davánt de Sant Isidro, o a Santa Rita davánt de Santa Técla; aixina

es, que el *arréglo* es violent y difícil, porque *té más técles que un piano*.

En temps pasáts han eixít a esta provesó, Sants, Santes, Verges y Santets en número més o menos considerable, y yo he perdút el cónter, porque 'n les banderes, guións y guionets, heraldos y créus, me hé torbát com un *all y òli* y hé acabát per trencar el llápiç y esgarrar la llibreta d' apunts. ¿Que no tindria la culpa de descontarme, el que yo pegaba més miraétes a les xiques que als Sants?..

Enguany mateixa he tornát a intentar fer la *gallofa*, y m' ha donát este resultát, per el órde sigüient:

Gegánts: Mòro, mòra, chino, china, senyor, senyora, llaurador y llauradora.

Dançes: Els nános, els caballets y els aréts o saboyanos.

Carros triunfáls: En número de quatre, plens de llauradores de la tèrra, en trages clásics, tirant confits y flòrs.

Imágens de Verges, Santes y Santets, etc.: Les que han *lluít el garbo* enguany son: Santa Teresa de Jesús, La Purísima Concepció, el Niño Jesús, el Niño Jesús de Praga, Santa Clara, el Divino Pastor, Sant Lluís Gonçaga, Sant Joseph, la Mare de Déu de la Misericórdia, Sant Isidro llaurador, la Mare de Déu del Carmen, Santo Tomás de Aquino, Santo Tomás de Villanueva, Sant Vicent Ferrer, Santa Rosa de Lima, la Verge del Amor Hermós, el Còr de María, Sant Francisco de Asís, la Mare de Déu dels Angels y la Verge Santa del Lledó. Y no nomene—per no ser més extens—les créus, banderes y guións o estandárts, que «de cáp a cúa» de la provesó, van intercaláts entre les Imágens; y comparativament, en la actualitát, no ha tingút la festa relligiosa la varietát grandísima de átres temps.

!! La perspectiva !!...

Les tropes de la guarnició cubrínt la carrera; el General y el Coronel, accompanyáts dels Ayudants y la escolta, re-

vistant les fòrçes; el cornetinet donant òrdens; els balcóns de les cases adornats en preciosos cobertòrs de colòrs, com els edificis públics y Centros oficials, que llúisen la sagrà bandera de la Pàtria; les senyores y senyoretetes, artesanes y llauradores, tirant fulles de ròses y clavélls, ginestes y llo-rers, confetti y serpentine com fòrta graniçá de colòrs, caiguda dels núbols dels entusiasmos populárs; la sòlta de colóms al pèu de la gòtica Custòdia, que guarda la Hòstia Santa; els donsainérs tocant, amoratáts com les albargines del hòrta; els heraldos ostentant els escúts de Castelló; les Bandes de música enviant al Cèl les bellíssimes armoníes transcriptes al pentágrama per la inspiració artística; el pi-quete de la Guardia Civil obrínt marcha y el de soldáts detrás de tóts en columna de honor; y la llúm relluente-chant en els sábles y bayonetes, com el sòl de les ilusións y de la alegríá es véu eixir en manólls de fòc de amors, de les mines dels úlls nêgres com les mòres de les çarçes, o bláus com les amatístes, o vèrts com les esmeraldes; o clárs com els topacios, o indefinits com els ópalos..., donen al *Cuadro...* de la provesó del Còrpus les tonalitáts inimitables de les festes y *Costúms...* cívic-relligioses de nòstra benvollguda *patria xica*.

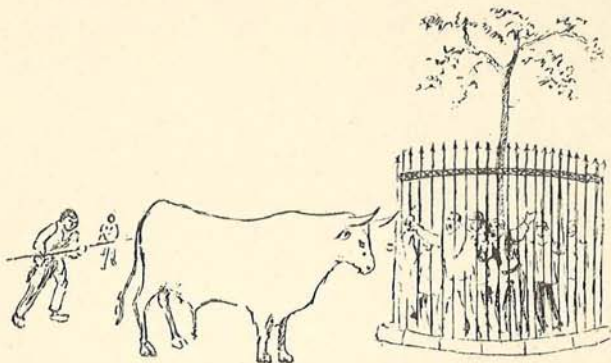
Costúms... que des-

aparegueren Ⓜ Ⓜ Ⓜ

Tres nòtes característiques de la provesó del Còrpus s' han borrát del Catálec del temps. La primera la de *les grupes*; la segón la de *la Mare de Déu de la burreta*; y la tercera la de *la degòlla*.

Es molt sensible que deixaren de eixir,—la véspra y el día de la festa, de dotce a una de la vesprá—, les *grupes* y *la Mare de Déu de la burreta*, que organixantse en la Plaça *vella*, pegaben la bòlta tornant a la mateixa plaça, o siga la de la Constitució, disolentse en tórn del arbre *de la*

Llibertat, d' aquéll constant companyero de les verduleres del mercát, d' aquéll testíc mút de antigues tradicions, ¡que el Excelentísim Ajuntament *ha arrancát de raíl*, com els xiquets de una escòla elemental arranquen una llegenda hermosa o una pàgina brillánt del llibre de la Història!...

¿Farán lo mateix els fills de les montanyes vascongades, en el *arbre del Guernika*, ahon en torn de son tronc secular y a la beneída sombra de son ramage, canten, conmogúts, el per-a élls himne sagrát... *El Guernikako-Arbóla?*....

• • • **Les grupes**

¡Yá no ixen!... ¡Yá no 's veuen *les grupes!*... ¡Aquélles grupes tan gentils damunt d' aquélles caballs negres y alaçáns, áques afrancesáes róges o blanques, máchos tordillos y burrés castanyos, tant adornáts en vistóses cabeçáes y mantes brodáes en sedes y estáms, que anaben *de recuen-co* o *de canéa* y de frónt com si tingueren pòr de fér malbé 'l preciós bagatje que portaben sobre 'l sèu llóm, com que caminaben *cotéts, cotéts*, com si temaren que 'ls podria caure *la dolça cárrega*, que portaben sempre ufáns!.... ¡Aquélles llauradores vestides a l' antiga, agarráes en la má

[134]

dreta a la baticòla dels animals y en l' esquèrra a la fáixa negra o ròcha dels fadrins vestíts d' estrét, en trage de setí y sombrero en póms, o en çaragüells blancs, *faixa de cúcs*, espartenyas pasáes y mocadór de faròl, y en manteta de fantasía al muscle 'squèrra, pero... tóts, absolutament tóts, puro en boca adornát en un llaçét dels colórs nacionáls, fent el fantástic!...

¡Quín buít fan aquélles parelles plenes de joventút y lloçanía unes, y de bellíssima inocencia les átres, les xicotetes, en les boquetes obèrtes com les primeres rialles de l' Aurora, y les veuetes argentines, com el balár dels cabritéts, y el ánima tant pura com l' alé dels serafíns!...

Aquélles grupes, aquélles parelletes inolvidables, donaben a la festa l' aspècte pintorésc de un *Cuadro*... andalúç de la gitanería malaguenya o sevillana, pintát per Llovera, o d' una romería a la Meca, fént de *gran Kalifà* el populár cochero Toribio del Líbano, que en briós cabáll, trage negre y sombrero en escarapèla y cintes, com si fóra un caballér de la Etát Mitja que ixquera triufant del Alcáçar de Toledo, o de la Meçquita de Córdoba, o del Páti dels Lleóns de la Alhambra de Granada, saludaba cortesment a la multitút que desde els balcóns, finestres, réixes, pòrtes y carrérs, presenciaba, en íntima satisfacció, el pás de aquélla cabalgata y cabalgadures, de aquélles parelletes amoroses, de aquélles grupes, de remembrança mulsumana, que a Castelló el transportaben a Féz, o a Marruecos y el féren rebrotár en mitg del antic *palmerál de Burriana*, en mitg dels tarongérs de ésta terra de la Plana, en aquélls moments tradicionáls y típics..... formant també un átre *Cuadro*..... digne del pincèll de Cusáchs.

La Mare de Déu de

la burreta ~ ~ ~

Un *cuadro*... xicotét, pero de mérit, com una miniatura de Ticiano o de Vinci, éra el de *La Mare de Déu de la burreta*.

Una xiqueta xicoteta, vestida de María Santísima, en un Ninyo Jesús en sos braços, mirantlo en grant carinyo, y

Joano el tramucér vestít de Sant Joseph y *el sinyó Pere el datilero* vestít de ángel, imitánt *la fugida a Egipte*, donaben a ésta festa de *costúms*... els tòcs dels pintòrs dels primérs llènços de la época del Renaiximent.

~ ~ ~ La Degòlla

El Ajuntament d' esta Ciutát—fá lo menos vint anys—prengué el acòrt, molt plausible per cèrt, de que la *degòlla* desapareguera dels *Cuadros de Costúms Castellonenchs*.

La *degòlla* la formaben una còlla de hòmens, asalariáts, que més que fills de la tèrra pareixien tribus dels confins més apartáts del Africa o representants genuinos de la Zululandía Menor.

Vestíts en una burda camiseta blanca, ficá en una espècie de çaragüells y embolicáes les pantorrilles en draps, com si fóren polaines, en una corona de baladre en lo cáp

y empunyant en la má dreta—els que no éren çurdos—pergamins del Argiu Municipal, ¡pòbra Història!... que doblegaban y cosien en repúns de fil de boleja com si fóren barrigueres per-a rúchs, o bé portáben trénes de ròba plenes de serradura y en la punta posaben una boleta feta en pedretes de riu o troçéts de plóm.

Estos individuos corrien més que uns condenáts y tenien un aspècte repugnant. La invasió dels bárbaros del Nort haguera paregút una *basa d' òli* al costát de les embestides de aquélles *esquimals emblanquináts* que sembraben el pánic en les seues agresións illegítimes; y al que li tocaba el turno, al que mamprenien per son cónter, el posaben com un dáu, en la esquena féta una llástima, en la pell semejant a uns *visillos* a través dels quals estigueren fent comentaris els *cardenals*, en Cónclave, per-a la elec-

ció de nóu Pápa. Y éstos abusos, éstes fechorías quedaben impunes ants la lley de la *costúm* de un pòble atropellát en la vía pública per aquélles kábiles que, als jáys! de dolor, contestáben en carcalláes de aschanti o en aullíts de gorila o chimpancé.

El ball dels garròts

Molt bonico, raro y variát éra el *ball dels garròts* que fá uns coranta sís anys se féu en la Plaça *vella* sobre un grant entaulát. Els balladòrs éren dotce, y la indumentaria més usuál éra, de çaragüells ámples, fáixa ròcha, camaches, es-pardenyes de veta pasá y mocadór de faròl.

Al compás de marches militárs anaba la dança y cada balladór esgrimía un garròt més gròs que un mánec d' aixá, en una escapórra en la punta tota plena de cabòtes ámples de cláus de ferrer de táll; y representáben cuadros plásticos, de gladiadors en lluyta a brás partít, formant grupos que, inmòbils, semblaben figures escultòriques exposáes al públic en les exposicións d' Art retrospectíu.

¡Llástima de *Costúm...* per-a abrillantar les festes de huí en día en nostre pòble!...

¡¡Fòra... dosetes!!

Fá vint anys que 'n la Cabalgata que anaba davant de la provesó del Corpus, suprimiren el carro triunfal dels fle-quérs, que eixíen en pantaló blanc, còs de camisa, gorro de cuiner de fonda y un mocadoret molt chulo, verdét o rojet, al còll, nugát en dos núcs.

Damúnt la plataforma del carromato portaben grants

paneres plenes de dosetes xicotetes y dures, fetes de re-mostróns de les pasteráes, y una batería de sáchs de reserva per-a el bombardéu dels edificis enclaváts en la bolteta de la provesó.

Els panadérs s' ensegueraben de tal manera, que dels *mortérs del 42* marca alemana, no hagueren pogút eixir més proyectíls, que dosetes tiraben a bòn braç aquélls furibundos tahoneros, que en les seues certères descárregues, deixáben els balcóns y els carrérs, com si haguera caigút una pedregá seca; y al pobrét expectadór que no s' amagaba o no 's sabia guardar del brúsc ataque d' aquélls que pareixíen alumnos de *la Acadèmia de don Tancredo*, li féen el cap y la esquena del colór d' una morella de gallina, después de traúreli la péll arrugá que guarda 'ls resíduos dels aliments que no s' han digerit.

Esta *costúm.*.. asañá de tirár dosetes, se vá suprimir en mólt bòn sentít y els únics que no van estár mólt conténts fóren els *llanderos*, perque no podíen reposar la grant trencamenta de cristálls que tóts els anys els donaba una bòna ganancieta.

@ @ @ **Els gegáns**

Un arqueòlec-geòlec y anticuari extrangér, vingué a Castelló a fér de *saurí*, y dirigí les excavacións per-a la construcció del póu dels cordérs, al mateis temps que anaba adquirínt *trastos vélls*, que éren la seua guilladura; y la véspra del Córpus, aná a vore els cuadros o llènços,—pin-táts per Ribalta—, que es conserven en la casa Capitular.

Al aplegar a la Plaça *vélla*, quedá plantát com una esta-ca, baix dels pórtics del paláu del Ajuntament, atmiránt els gegánts que 'staben exposáts al públic, com de *costúm.*...; y com el hòme éra un pòc cúrt de vista, li preguntá al menaór—que li féa de *cicerone*—, si aquélls sinyoróts éren esqueletos vestíts, dels primers habitants de la tèrra, de la *época paleolítica*, (!) y que volía comprarlos per-a empor-

társels a Filadelfia; y el pòbre filaór, que 'staba més fórt en menár en la ròda que en *Paleontologia*, com no entenía bé el castellá extrangericát, ¿qué 's vá creure?... que 'l foraster volía montár una máquina filaóra per-a ferlos la competència, perque no compregué que 'l anticuari tenía

dificultat per-a enraonár en la llengüa de Cervantes y pronunciaba *Fila... Fila... Fila... delfia*, que el llaganyós menaór va traduir... *filaréu, de lo que pendréu fiát*.

Ni tárt ni pereós el xicuelo s' en aná al Hórt dels agre-miáts, y doná la noticia, que caigué com una bomba entre aquélla gent d' énsa y enfilát, e immediatament váren a somatén; y filaórs, menaórs, rastellaórs y cordérs, de xaren la faena y sitiaren *la Venta del Toro Republicano*, ahon estava hospedát el inocent arqueòlec; y allí l' hagueren linchát a no ser per la ocurréncia que tingué un gambero, de ficár al coleccioniste díns del cistellót de la ròba bruta, y se l' emportáren a *Villanueva de Alcoléa*, d' ahón desaparegué, sinse haberse tingút may, més noticias del séu paradero.

* * *

Ants els gegánts donaben molta pena, perque pareixien còmics sinse contrata, per-o gracies a l'habilitat dels jóvens artistes Manolo Sorribas, Vicente Castéll y el escultór Adsuara, els féren trages nóus, els riçaren els bigots, els arreglaren el monyo, pasántlos el batidór y la pinta llemenera, y els posaren *bandolina*, per-a que s' els apegaren les grenyes; y huí están presentables y ya pòden anár per els carrérs tiránt requiebros a les xiques dels balcóns y a les criáes que miren la provesó del Córpus desde els terráts.

• • • • **Els nanos**

Tóts coneixen als *nanos* perque tenen el cáp més grós, y les cames més curtes que 'ls que son més alts.

Els sastres sempre han tingút entema als nanos, perque tenen que fér malbé una pesa, per-a vestírllos a la fracció de centímetros y milímetros cuadráts; y vá estár en un tris que *el báll dels nanos*, no se suprimira en la provesó del Córpus el any del cólera del 84 al 85, y gracies a que vingueren a un acuerdo el Ajuntament de Castelló y els sastres, y els fabricánts de panyería de Tarrasa y Sabadéll, que els *nanos* ballen més contents que unes Pascues.

Anys pasáts els pòbres *nanos* siga perque pensaben en *l' any de la Nanita*, siga per l' alimentació a base de choçquets cohentéts y tollineta, patíen unes *dermatòsis* asque-

roses com del tercer periodo de *avariòsis*; pero en un pòc de blanquet en pols, òli d' anóus y almánguina, es curaren l'afecció epidèrmica y pòden afeitarse en dos aigües, a pèl y a repèl, y ballar com de *Costúm...* davant de casa el Governador, Alcalde y Concejals de la Corporació municipal de Castelló de la Plana, fent les delícies del públic en general, y en particular dels xiquets, que canten:

—*Chorròch cochòch,*
tíram prònte un albercòc.
Chorròch cochòch,
tíram prònte un albercòc.
Chorròch-cochera,
tíram una pera,
tíram una pera,
chocorròch, corroch, cochoch., etc.

Els caballets

També han estat anys y anys a *mig pienso* estos animals, pero desde que 'ls posaren dentadura postiça que están més nutrits y tenen átre pèl.

Els matalaférs, teixidórs y filaórs, son els mestres d'equitació, que sable en má, fan treballar a estos *cuadrúpedos-bípedos*, en faldetes de turista alpinense. Les dançes

dels caballets son una espècie d' esgrima humorística o simulacre de lluytes militars en campanya.

A la música d' estos balls populars li aplicaben lletra antigament, cual fragment es:

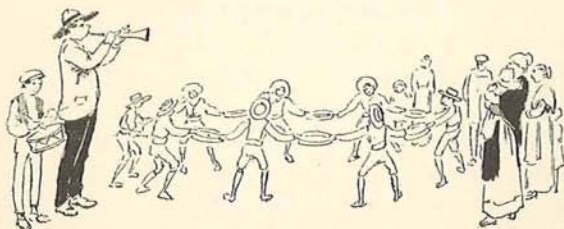
—*Cuando pongo en la mesa
los tenedores, los tenedores,
es que pienso en el dueño
de mis amores, de mis amores, etc.*

Els arêts o saboyanos

Els *saboyanos*, no es que fóren una secció de la escolta real de D. Amadeo de Saboya, no; son simplement xiquets de la Casa provincial de Misericòrdia que van vestits com si fóren pastorets dels que ixen en el Belèm, que fán els frares dels *Mestrets* en la nit de Noche Buena; y van fen sonar un arét de pandero, pero sinse pell de conill disecá y adobá o curtida.

El ball dels arêts, o dançes del saboyanos son cuadros de *Costúms...* simpátiques, campestres, que recorden algo de les hermoses poesies de Gabriel y Galán.

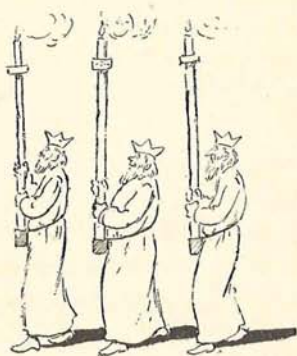
Variats son els cuadros bailables, perque a les chillones

nòtes de les donçaines y dels tabaléts, les llandetes dels arêts acompanyen en monótona armonía y els balladòrs, en desenvoltura y alegría, fan figures paregudes als mi-

nuets, a la cadena doble dels rigodóns del Casino Antic y al jòc conegut per lo nom de *la bolangera del topí*, *sinse foc la fá bullir*; y tenen grant paregut a la farándola de l' Arlesiana de Daudét y del sentimentaliste Bizét, el malográt e ilustre autor de l' Opera *Carmen*.

¡Per algo en estos balls, animen als balladors ejecutant els donçainérs troços de la grant sinfonia sobre motius del drama musical «Guillermo Tell!»

Higiene, Bucólica, Natació, Industria, Agricultura

Banys de sòl

AIXINA com en els laboratòris no pòden obtindres cèrtes reaccions químiques recibint el calor del foc directament, ni regulant les temperatures en la doble rejilla de tela metálica mosquitera, sino operant en els matraços de cristall per mijt del bany d'arena, en *els Maséts*,—que ya es pòden considerar dins del rádio de la població—, *el veranéu* es casi a plé sòl, porque, salvo contades excepcions, les casetes de camp son xicotetes, com bonicos gabións per-a parelletes de tórtoles y colóms. Preferisen una esterilicació en estufa, que no la hidroteràpia.

Com entre amics no calen toalles, (!) d' ahí que els que diuen jmos quedém!... ya están acostumáts a viure com en els Hotéls provisionáls de les grants Exposicions, ahont els

huéspedes s' encontren solsment separáts per simples tabics de mampostería.

Totes les còses d' este mon tenen les seues ventajas y els séus inconvenients, per-o lo que s' ha de reconeixer es, que l' aproximació dels maséts es utilísima per-a casos de necessitat o de desgracia, perque l' auxili que 's pòden pres-tár es immediato, rápit. Pero les dificultáts son molestes e inevitables, perque les extensíons de terreno son tant xicotetes que si un vehí estornude, li esquite la cara al del costát.

S' han donát casos en que un subjècte per haber sopát fórt, ha demanat aigüa y despertantse la dona del masét colindánt, que no encontraba els mistos per-a encendre la llúm, a fósques ha trobát la canterella, amorrántlila al marit —que dormía com un bendito—, y el pòbre hòme vullgues que nó, no ha tingút més remey que béure, sinse explicar el obsèqui inesperát e intempestíu de la seua *costélla*; pero en fi, es colá tota l' aigüa y en la panxa com un tabál y més fresca que un meló d' algér, torná a dormir-se com l' algep.

* * *

Un rastelladór, amo d' un masét de pròp del ríu séc, tenía una mullér que roncabá més fórt que una granòta de mar-jál; y un empleát de la Tabacalera que era forastér, va alquilar un masét del costát del de el rastelladór; y la primera nít, al oír aquélls ronquíts que li trencaben la membrana del tambór o tímpanos dels oíts, a pesícs y a glopáes de fúm d' una colilla de *seca-píts*, va despertár a la seua companyera conyugál, a la seua Telesfóra, que mijt asfixiá y tusínt com una ovélla cuant te el moquillo, se despertá creentse que son Timotéo s' había tornát lóco; y tant fórt font l' escándalo que armaren, que els vehíns acudiren embolicáts en els llansóls, com si fóra un asalto de *carnis-*

tòltes, per-a prestar socorro, y al enterarse del injustificat motíu d' aquélla disputa, el rastelladór soltant una carcallá *cromática* com la dels titóts de Nadal, li digué al empleát: «Amíc, mudes de casa perque si nó per el camí que huí ha mamprés arribará al divorci. Mal oít li ha donát Deu per-a director d' orquesta, perque per lo víst no sabría distinguir cuan pífia un instrument, perque ¡sant hòme!... ¿Quína culpa té donya Telesfóra, dels defèctes de la méua Quite-ria, que té el vèl del paladár més fórt que un redoble de Banda de Regimént y en un ronquíu no sé com no s' engolís eixe nás que té com una tabaquera?...»

Don Timotéo s' aginollá als péus de donya Telesfóra, y en calçotéts y en camiseta interiór sinse mánegues, y arrepentít com un penitént, doná tota clase de 'scuses a sa mullér, mentrimentres els vehíns s' entornaren a les seues camenyas a donar a menjár als mosquíts, que en les seues trompetes els féen serenata tota la temporá del veranéu, en aquélles *estúfes* caldejáes per el sòl de Joliòl y Agóst.

De tóts modos, com *la casa pròpia sent xicoteta es grant*, el que té un masét, al masét s' en vá en la familieta, y entre *sòl y sombra*, disfruten tirantli als tomateréts y átres cosetes apetitoses y a l' hora del crepúscul, als que pasen en el tren o pasegen per la vía, saluden en els mocadórs y sombreros de palma, cridánt *¡mos quedém!.. ¡mos quedém!..*

Fang y tarquím

Si la Mitología tingué un Neptú, que empunyant les riendes daurades de hermosíssims caballs maríns, recorria trionfant el món de les aigües, atravesant els insondables abismes de la már, perque les ballenes gegantines arrincleràes li servíen de ponts provisionals per-a acurtar distancies en les nítts de llúna, quant éll anaba a cobrar els

drets de fadiga a les Hades que vivien en los paláus de nácar y coráls que li tenien arrendáts per-a celebrar les superbes festes a les quals assistien Venus y Cupido hasta que la Aurora esclataba en una rialla hermosa, en el cèl de la poesia, cuant la deesa Diana despertaba a les áus en los tóchs llunytam de sa bocina còrnea, en Castelló tingerem els reys de les *céquiés y dels tolls* que, sinse tant de aparáto ni tant de ruído, deixaren un recòrt perdurable en els análs de la història de la *peixquera de les anguiles* per terres de la Plana.

Nòstres héroes.... *enfangáts hasta les céllés* fóren, el *Pintero*, que 'n les seues pintes de fèrro pentinaba les cèquiés d' este térme deixánles nétes d' anguiles. El *Mesero*, que tenia més taules que una mesa de billar, per-a eixa classe de peixca esvarosa, y *Pistòles*, que tenia *motú*... de sóbra per-a no fer porra cuant s' encaixonaba entre els caixérs de les cequiètes y cequiòtes y hasta en les bases dels molíns farinérs. El Molí la font, ahont se fabricaben primeres matèries per-a barniços, situát pasánt el *Cuadro*, próp de Benicasi; la céquia Major, la céquia de l' Obra, la céquia de 'n Trilles, les de la marjaleria que desemboquen en les goletes del caserío marítimo y d' el Serrallo; les céquiés de la Fileta, báis l' ermita de Lledó; y, com de més nomená, la Font de la Barrasòta en la rálla del térme d' Almagora, y el racó de Galòcha, entre 'ls pantanos de les marjáls del nòstre térme, han sigút els millórs puestos per-a el sport *anguiliforme*, sinse olvidar els éxits obtingúts en l' antic Molí de Casalduch.

* * *

El *deu de les aigües*, portába per cétro real un tridente d' òr; pues... el nòstres anguileros anaben sempre provits de un *poli-denti*, o siga una série de deù púes de fèrro a estil de rastèll.

Clasificació de les formes, classes,
o Costúms... de la peixquera de les
anguiles en la contorná de Castelló
de la Plana.

En pinta.
En raqueta.
En mornéll.
En gambér.
En ám o a la canyeta.
En cáls.
En matapóll.
En cartuchos de pólvora.
En cartuchos de dinamita.
A la encesa.
A escabusó limpio.
Y trapichant.

Els peixcadórs en aigüa dólça,—cuant no fá pudoreta de tarquím—, van en els pantalóns o calçotéts arremangáts hasta els ginólls y quant pòrten camisa, arremangáes les mànegues fins als múscles; y per díns de les cèquies van més tóus y més despáy que les òques en els lagos tranquíls menejánt la retagüardia y alçánt la cúa per-a que les corrents d'aire vagen acanaláes de Nòrt a Súr.

* * *

La pinta la claven quant se véu que a flòr d'aigüa ixen unes bombetes o burbujes d'aire que indica la respiració de les anguiles en el seno del líquit; y si el cólp es certér, els animaléts quéden atravesáts per les púes metáliques, chorránt sang y fent contorsions com les sérps.

La raqueta es com un garbéll de pasár el blat, pero feta en fil fórt, teixít com els enfiláts dels marinérs.

El mornéll es també de fil de bolecha de primera; y té un doble fondo, a 'stíl de ratera, ahont queda prisionera la anguila que servís com de ensa per-a que 'ntren les demés; y la primera part d'este aparato, se óbri y se tanca per mitg de un sistema escorrediç.

El gambér es una espècie de arquillo de carro, xicotét,

que porte una malla de fil, de la mateixa classe, o bé susti-tuïxen l' arquét en un verdénch de mangranér.

El ám es lo que tots sabem; a modo de áncora xicoteta en un ganchét o dos que porte enclavat el cébo, que consistéix en gamba, samarúchs, un tròç de *furga* o *lombríç* de terra, o un llangóst o pixaví sinse pates ni áles. La cuestió es ¡que piquen!... ¡que piquen!... pero... jojo!, que a vòltes si l' anguila es de lliures, trenca el pèl de cúch, s' engolix el ám y el consiguient comestible, s' emporta la canya y obríntse camí pel fang del fondo, s' amaga setanta metros més abaix del Ecuadór, quedántse l' anguilero sentát sobre 'l marje de la céquia, tríst, chasquechát y pensatiu, com si estiguera desifránt un geroglífic comprimít, o una *camelancia reentrante en si misma*.

La desgotá, es la operació que fán de construír paráes, o siguen murs de contensió xicotéts féts en fang y marge, per-a que rebalsen les aigües y en quals clòts queden acorraláes les anguiles.

La calciná consistís en tirar cáls viva y al decrepitar aumentánt la temperatura de les aigües que presenten un enturbiament lletós de gust cáustic, les anguiles van en busca del aigüa dolça y les peixquen en els desfiladeros, en mornells, gambérs o raquetes.

La trapichamenta o siga el ficarse els peixcadórs dints les cèquies y començar a ballar *el zapateado*, sinse çabates, té per objècte el embrutar les aigües en fang y tarquím, y com les anguiles s' emborrachen *de la farúm*, son agarráes fácilment.

La matapollá no es átra còsa, que la intoxicació incompleta de les aigües, empleant picadura recient de *matapóll* o *torvisco*, planta ácre e irritánt tant o més que la rail de *Gengibre*, y clar está que les anguiles que es peixquen per este procediment, produïxen irritaciós e inflamaciós en el estòmec y ventre dels que les mengen.

A la encesa, es la peixquera per la nít, a la llúm de la téa en ignició, flamejánt, o bé en farolét d' òli o llan-

terna; y enlluernántse les anguiles, son fétes prisioneres fácilment.

La pólvora y la dinamita s' emplea en els grants tólls o bases fondes, y al explotar la meçcla detonánt, per conmoció, mata les anguiles y al cap d' un rato queden *sos cada-vres* flotánts en la superficie dels líquits, obedínt al principi de Arquímedes.

A escabusó limpio... es un dir de la tèrra, perque com en les mans y en els péus remouen els llòt dels fondos, el peixcadórs surten de les aigües com si acabaren de netejár pous cègos a domicili.

* * *

Com *es fá tárt y vòl ploure*, terminaré esta *Costúm...* tan humida, consignánt que els peixcadórs de céquia tenen bòn humór y *bòna barra*, y cuant el trebáll els es productíu, diuen *la oración de Juan Palomo*:

yo me lo guiso
yo me lo como.....

y efectivament, tòts o casi tòts els que s' han dedicát y se dediquen a *peixcár en tèrra*, com a la remeçcla además de les anguiles trauen granòtes, escursóns, serps, talpóns, rates d' hòrta y arrepleguen caragóls, pues en cónter de reduír el producte a dinés, fan el dividendo en alguna venta o alquería y *les cúrdes* son el complement del esfórç gastát en la antiga, reumática y tercianaria afició a la peixquera pantanósa.

Además, a les primeres matèries que son objècte de *les borrasquetes*, adicionen càrn de moltó, llonganiçetes y algún coníll; y fan uns arroçéts y uns fregitonéts y uns suquéts y unes salsetes..... que 's pinten asòles y es podríen presentár en les millórs fondes com a pláts estimulánts, apetitosos. Y mentrimentes van embutínt en molta fléma

els comestibles, li tiren al eixút apurantne unes cuantes mitjes; y tóts despitaláts, afluixantse els pantalóns y *obrint totes les vàlvules del gasógeno.....* de la digestió, s' expansionen mólt a gúst cantant *El váls de las ólas*, y *Cuando Milá.....* per-o miránt cap al már y cap al cèl per-a fer burla

a Neptún, *con tridente*,
y a Júpiter, *tonante*;
y es *tròlia* aquélla *quente*,
y es queda tan campante.

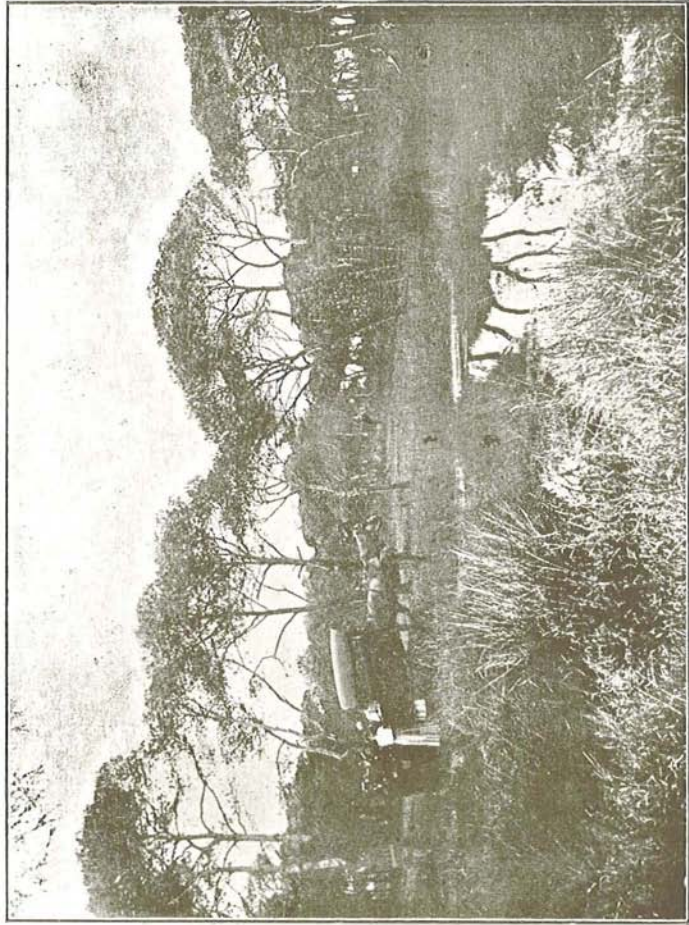
Aigüa y arena, o al raig de la lluna

No vaig a ser plagiari de Blasco Ibáñez, en *Sangre y Arena*, per-o sí que vullguera improvisar, com féu el immortal Beethoven en casa de un modest industrial de un pòble de Alemania, ahon vá concebir el *Adagio* de la Sonata en dò sostenido menor, de la Op. 27, núm. 2. (!)

¿Qué va fér el insigne compositor?.. Puig una acció tant grant y hermosa que yò transcriure vullguera ants de ocupar-me dels *Cuadros de costúms...* en el Pinar... en el Pinar de Castelló. Pero deixemos de músiques celestials y descendim a les múrgues terrestres; parlém d' aigüa y arena, tingám un moment de distracció a vòra már y més en estos díes de Joliòl que la caloreta pica de fòrt.

* * *

Les verbenes de Sant Isidro en Madrid, les gallegades y munyeires en Santiago de Galicia, els balls flamencos en tota Andalúcia, les sardanes en Catalunya, Baleárs y el Rossellón; les cartageneres, les jotes aragoneses, alicantines y
[152]

VISITANT EL PINAR

valencianes, etc. etc., son sencillament típiques, clàssiques, hermoses, perque son manifestacions de jòya, expansions naturals del ànima popular. Pero... sígam permetit que diga que, per-a nosatros, no tenen els atractius dels apléchs que 's veuen en les festes de Sant Joan, Sant Pére, la Mare de Déu d' Agost y el día de Sant Ròch, vòra la már llatina, baix dels píns, sobre el llit calent de les arenes de la plaja, y a la clàritat de la lluna, eixe péndul compensador del rellonge que marca les hòres copernicanes, éixa eterna coqueta de la nít que agarrá a un cabell d' òr de Febo, el vá següint per els espays interplanetáris, mirantlo de front, sonrient güasonament, intencionadament, fentli carantonyes com si fóra una grant característica en plé *Teatro* de la Naturaleça, cuant la enfóquen en l' aparato Drumònt y vòl conquistar al empresári.

* * *

Les *quedáes* en el Pinar, es lo que 'n Castelló es coneix per el *veraneo de los pobres*.

La véspra de aquélles festes esmentades, ván cap al Gráu a *quedarse* moltísimes families de Castelló y algunes forasteres que no tenen un raconét en una humil caseta del poblet de la còsta, ni una barraqueta en les marjaletes de aquélles contornos. Es una *Costúm...* pintoresca, bonica, per-a els admiradòrs; pero per-a 'ls pobréts que tenen que anar a *caball... de les espartenyas*, es una virtút, un sacrifici, un exódo plé de peripècies còmic-tráigiques.

Desde les quatre de la vesprá del día avants de les festes nomenáes anteriorment, el camí del Mar es una romería de carros y carrets, carruages y trens, que atestáts de gent van al Grau y al Pinar.

Per l' andén de l' esquerra—perque el de la dreita está inutilisát per-a el tránsit pedestre a causa de la *abusiva-gubernativa* concessió de terrenos per-a la construcció de la vía

estreta del tren o *panderòla*, (!) que unéix a Onda, Burriana, Villarreal y Almazora en Castelló y el pòrt—van un ratét a pèu y un átre pasejant, -per-a descansar- els castelleros dels barrios extréms y afòres de la Capitál, a bandáes, en apléchs democràtics-populárs, o siga en còlles bullangueres com élls diuen *¡pobrét, pero alegrét!*... (!)

Mólts d' élls son tan miserables que ni sisquera pòden pagar els *sis quinsetét* al mes del quartét que tenen realquilát per-a dormir; y átres, els dèu céntims diaris de la caseta arrendá, ahont la entrá, cuina, dormitòri y corralét, forment una sòla pesa; y sin embargo, allá ván al Pinar, ja quedarse!... ja quedarse!... porque...

.....*También la gente del pueblo
tiene su corazoncito,
y lágrimas en los ojos
y celos mal "reprimíos",..... (1)*

¡No més conductóres!..

Al hòra convinguda, cap al már s' en van families y fami-
lietes *del montó anónim*, més carregats que les conductores
que s' alquilen per-a trasladár mòbles, porque ni ha pare
que pòrta dos marfeguetes nugáes en la esquena, un xiquét
a les gallegòtes, un fardét de ròba baix del bráç esquèrre,
la imprescindible guitarra—sinse prima—, en la má dreta,
y agarrá com una llangosta de már en la mànega de la
blusa, remólca també a una cunyá que té fístules en els
llagrimáls.

La pòbra dòna, en el séptim mes del embaraç, com si
nó tinguera prou en la càrrega fisiològica o fetològica, vá
arrastránt en un carrét d' aigüadera a tres xicuelos que van
sentáts dints d' una sària y la seguisen—cosides a les fal-
detes— dos xiquetes més grandetes, que la una dú uns

(1) Fragment de la cançoneta de chúla melergia de Julián, en *La Verbena de la Paloma*, cuant se lamenta davant de l' alcabóta María Cuervo, que es la que porta el lío d' el *Boticario y las chulapas*.

llansoléts groguenchs y apedasáts, unes mantes *més vellés que la tós* y dos sachs de parallòfes; y la germaneta majór vá carregá en la cistella del pá, un conill, la llanterneta... que 'ls llumena per dínts, o siga la boteta del ví, y la *cantimplora* o canterelleta per-a l' aigüa. ¡Quina delicia!...

De *cuadros*... com eixe, s' en veuen a réu per lo camí; y al mateix temps que fan llástima, donen enveja, porque... com els desheretáts de la fortuna se tiren al carrér sinse miraments sociáls, sinse preocuparse del ¿qué dirán?... sinse pòr a la máixquera que dòna els grants camèlos en el etérn mentidero de la vida de relació, disfruten al séu modo, porque cuant van de buréo, extenen les áles com les perdús que en surráts transpóntent a bolaétes y bolaétes, descansan ahont els convé, y fan sos níus entre 'ls coscòlls y argilagues, o vóra el marge de les céquies, o entre els júnchs de l' aigüa-móll, o a la sombra dels píns.

☪ ☪ ☪ **En el Pinár**

Cuant han arribát al Pinár fan un ojéo, nó per-a caçar faixáns, ni pávos reáls, sino per-a triar puesto en aquéll campament resinós que la pròdiga má de la Naturaleça, vá criár entre *aigüa y arena*.

Y mentrimentres uns peguen una espigolá, portánt nye-nya y pinaja seca per-a calfár el sopár, els átres nuguen unes còrdes de pí a pí y extenen uns llansóls, formánt barraca o barraconéts de tribus húngares, o tendetes de campanya, com les de la manigüa cubana.

A l' hora de sopár se senten en l' ampla y segura cadira de l' arena cuberta de bròça, açucenes y semprevives silvestres, formen rògle com els mahometáns en la meçquita, per-o en la diferencia de que, en conter d' adorár a Mahoma, fan reverencies en senyál d' acatament, a la casòla en la que menjen tóts a rancho, mullánt, chuplántse els díts y bebén hasta quedár *amostaçáts*, no per l' enfado,

si nó per *el mosto* embriagadór; y en eixa tesitura, els acordeóns, les guitarres y pianos de manubrio, vibren en l'espáy, y els musóls y les òlives amagáts entre el brancátje dels arbres, presencièn les ballotáes de la tèrra y els valseos de *punteta y tacó*.

Els morfomaniacs..... y les fugues
de bách..... (en lletra minúscula),
o rebolcóns en l' arena ~ ~ ~

No es la morfina en polvo, ni el clorhidrát en hipodèrmia, lo que prenen *els pí-marítims castellanénchs*, nó; pero els resultats son semblánts per l'amodorrament que 'ls entra als que tenen les paréts dels estòmec forráes de paper secánt, que absorbeix tota *la tinta* que pòt, o siga tóts els cuartillos de ví que puguen cábre desde 'ls esfinters rectáls, hasta la campanilla o galillo que servís de válvula obturadora.

Cuant l'element d'orde está rendit per la fatiga, se retira a descansar, dormint, uns, en les tendetes de campanya o barraques *simíls*; átres, per báis dels carros o sobre els entauláts dels que porten vèla; y els que no tenen *domicili*, ni temor a les *panderòles pelotaris...*, eixos, dormen al rás, protegits de la humetát de les nits, per els vèrts llansòls de de la pinaja que fá de tapanta.

Algunes parelles *desapareixen del mapa*, com per escotilló y rebasant els límits de les cèquies de 'n Trilles y de l'Obra, tenen els seus soliloquis al raig de la lluna, en la *...soletát de dos en companyía...*, com diu Ramón de Campoamor, pero sinse escenes *espantívoles*, sino melóses, llépoles, sucróses, dólces com la dolça parla que parlen, nó els parladórs o parlanjíns, sino els que 'mpléem la llengüa vernácula en nòstres parlaments d'amors en les xiques del terreno y en la *mare veritable*, en la nostra aymada Castalia.

Átres parelletes que no temen a les llises, se *desllisen* per vóra már y llevánse la epidermis de la idem de la carn, o siga la ròba, més prònte que canta un gall s'entontren

[156]

aigüa al còll; y entre el primer y segont cavalló, prenen *bany*s de plaer... perque 'ls *d' impresió* no reçen entre aquélla gent que vòl entretindres bon rato en ses *manipulació*ns *hidroterápiques*, encara que 'ls pique... algùn cránc, perque a pesar de la debilitát que senten sos organismes, per la deficientísima calitat dels* aliments, tenen molta resistència per-a la profilaxis de la concameració occipital de la construmancia insólita del cáos acuátic... com soltá en un discúr sobre el «El *Anafroditisme* de les espècies cosmològiques, en la Embriogènia artificial», pronunciat en el salonet de la La Peña, del Casino Antic, un afinador d' ocarínes natural de Babilonia y aveinat en Catí.

Endosos a la vista,

o divòrcis frustráts

Lo més graciós y sorprendent de les *quedáes* en lo Pinar son els *lapsus faciendum* que occurrissen en aquélles nits de juerga, en cèrts casos y hòres.

Mentrimtrentes els *pacifistes* está roncant com uns beneditos en les seues cachaperes, els adoradórs de Baco disfruten un rato més, a la fresqueta; y com sempre ni há algùn *docte*, en totes bandes, pues... una matiná de les festes d' Agost, va preparar una sátira per-a guasejarse d' un mariner conegút per lo motiu de *Calderó*.

El sinyó Pere *Calderó*, s' encontraba vòra már dints de la barca, y después que 'ls *bacó*ns, nó partidaris de Bacón, sino deixèples del déu del ví, a una indicació de *Rufino Trencafabas*, començaren a cridár al llóp de már, y tant *li cascaren la badana*, que 'l hòme pipa en boca, tiránt glopáes de fúm, s' arrimá a *la cólla dels bufáts*.

No cal dír que l' obsequiaren a més no podér; y cuánt yá s' habíen familiaricát, els *catetos* se guasejaban del mariner Pere *Calderó*, el que de la barca saltá a tèrra; y creentse aquélles botarates que éra el poeta autèntic don

Pedro Calderón de la Barca, començaren a abalotár com energúmenos recitánt:

—*Apurár cielos pretendo,
ya que me tratáis así....*

y ahí *s' estacaba la burra* kalotècnica, mentrimentes les botes del ví corrièn pegant la bòlta, hasta que quedaben més buides que 'ls braguérs de les vaques tísiques y meno-páusiques. Y el marinér que tenía una calma británica, y més bon saque que un pelotári navarro, miraba als llauradors en úlls de fóca en *la época del cèlo*, y es tiraba al páp les talláes del frito que tenièn amagáes en un perolèt en l' aigüera del carro, y vá trasegár en dos xuplíts, l' aiguardént, que de les carabaçetes pasaren a la pancha del fill de Neptú, perque com no coneixía ni per el fórró *La vida es sueño*, buscaba la poesía miránt les estrelles... al empinarsse els receptáculs suberosos del etílic.

* * *

Cuant Morféo ya 'staba a setanta metros més amúnt de la coroneta, agarraba als comensáls de les orelles y els accompanyaba hasta les camenyés; pero com els domicilis provisionáls no tenièn pòrta ni numeració, fácilment *s' enganyaben* de dormitòri; y com entraben a les palpentés, cuant no a quatre cames, ahont tocaben càrn se gitaben tan campejanos, entrecreuantse en aquèll montó de caps, còlls, braços y cames, que semblaben tertulies de pólpys y de sépies atarantáes per les fòrtes onáes, que les hagueren tirát vóra la platja. Pero el embolíc se desféa *al tóc del alba*, cuant se despertaben y veíen que ú había dormít en la dòna y els xicuelos del átre; éste, en la mullér del de el costát; un véll octogenári en una viudeta jóve, neboda de un amig; y un fadrí trenteno, en una agüela histérica. Y cuant el réy d' els astres espolsantse de *aigüa y arena* ses [158]

daurades melenes, unflát com un glóbo berméll sinse amarrés, irradiaba incalculables caloríes de son cervéll de fòc, y tót bascó, después de pendre jocolate, se torcaba les morrandes en la multiquilomètrica faixa blava que aprisiona nòstre Planeta com si fóra la pancha d' un Capitá Ge-

neral en mando en plaça, éra el moment culminánt de les protèstes, a.rebatos de céls, indignacións y amenazas de vengança, entre uns y átres, entre élles y élls; per-o la sang no arribaba may al ríu, perque pasantse la má per la cara, es donáben ses explicacións satisfactòries y quedáben tan amíchs com antes y *lo pasát, pasát*.

Les *Costúms*, en el pinár
son operacións sencilles
de *dividir* y *restár*,
sumár y *multiplicár*
y ballár les ceguidilles
vòra el már.

¡Els segadórs!...

No s' ofenguen els centralistes, perque d' una manera clara y terminánt, cante als segadórs. ¡No faltaba més!...

Si els catalanistes tenen els seus segadórs... nosatros

tenim els nostres, que son tan valénts o més que aquells *de la barretina*, y que també han pegát, peguen y pegarán *bóns cólps de fàls...* per-a defendre 'ls interesos de la nòstra tèrra.

Els nostres segadórs son més pacífics, més conformáts, més sufríts; espècie de alárbs escláus que hagueren quedát per-a llaór en les planuries castellonénqües, perque, en conter de vestir el jaique, turbánt y sandalies o *chinèles*, encara sòlen lluir la burda camisòta y çaragüélls de lléns, sombreròt de palma y espartenyas de veta pasá.

Ahí tenim descrita la *Costúm...* antiga en el vestir; la clásica, llamativa, sencilla, higiénica y *ventilá* indumentária dels llauradórs de Castelló de la Plana, *d' els segadórs...* de cánem.

La segamenta
y giramenta
y espolsamenta
y garbellamenta
y nugamenta
y barracamenta
y embasamenta
y maceramenta
y secamenta
y garberamenta
y cascamenta
y pentinamenta
y costalamenta
y salivamenta
y guardamenta
y compramenta
y venementa
y carregamenta
y pesamenta
y cobramenta
del cánem.

Caballérs: Tantes terminacións *en menta...* es còsa que 'm reventa, y es grant aburrimenta per-a la 'scribimenta y la imprentamenta, y la corregimenta, y hasta la llegimenta; per-o no tinc més reméy que tratár de totes estes còses de la tèrra, perque aixina o exigísen la Agricultura, Industria y Comérs. Y en el fí de no cansár les ninetes dels úlls dels

tipógrafos o caixistes, com dels lectórs *que no 'ls done pena el negre*, he inventát (?) la forma gráfica escaloná per a pujár pòc a pòc, pero com se m' han olvidát fér replanells, tinc pòr de esvarár y partirme per el éix. Aixó es més difícil que tocar la escala cromática en piano, guitarra o violí.

La segamenta dels cánems comença del ventidós al ventisinc de Joliòl, sempre tres o quatre dies ánts de la festa de Sant Jaume.

Les verdenques *catifes* que, als fòrts bufits dels vents de garbí o de gregál, de llevant o de ponent, se menejaben d' así cap allá, d' allá cap así com les onáes de la mar, desapareixen als còlps séchs y exmusadórs de les fàls, d' eixos instruments de llaurança que per les seues dimensións semblen cimitarres árabes de fulla molt ámpla, brunyida y afilá que fan suar la gota gorda als pòbres segadórs que les manejen, perque 's necessiten bòn braóns, superbes gobanelles y més fòrça constrictora en els músculs y nèvris de les mans que un lleó en les çarpes pera asegurar la presa.

El segadórs treballen ajupíts, en rincleres de quatre, síis o huít y a la dreta va el cap de còlla y quant éll menje, menjen els demés y quant éll beu, beuen els átres encara que no tinguen set, y quant fume, fumen y quant descanse, descansen tots, pero sinse menejarse *del táll*, allí sentáts sobre el rastóll.

En la má esquèrra sujècten un manóll de mátes de cámen y en la dreta peguen *¡bòn còlp de fals!... ¡bòn còlp de fals!...* pero sinse música, perque com la faena es pesaéta no tenen ganes de canturèles com aquélls de les societáts coráls catalánes, aquélls *de la barretina*, que en sos apléchs regionalistes canten l' *Himne guerrér* cual títol es igual al nòm que vá al cap de este capítul.

Y les avants cimbrejants y hermoses y esbèltes mátes cubèrtes de vèrdes, flexibles y asprenques fulletes lançeolades festonades, queden marsides, mustigades, sinse clorófila, groguenques com uns cadávres en els pròpis braços de la mare Naturaleça que 'ls doná la vida.

En unes forques de tres, quatre y sinc forcóns fan la giramenta del cánem per-a que s' acabe de rostír; y en els mateixos tenedórs, de blanca fústa, peguen colpéts y colpéts *de boljaqueta*, com els matalaférs cuant carden la llana; y feta esta batollamenta, mamprenen la espolsamenta, per-a que caigüe tota la fulla seca.

Nétes les plantes, procedicen a la garbamenta y nugamenta de les garbes en tròços de les mateixes mátes que, per la part fibrosa que tenen, els aprofiten a fí de no gastar-se *ni una perra* en cordellét d' espárt.

Después pòsen les garbes, per tot el perímetro del rastóll, en grupos de nóu y en forma de tendetes de campanya y la barracamenta té un bonico aspècte o còlp de vista.

La embasamenta es una operació en síntomes de eremacausia y putrefacció, per descomposició de substancies orgániques vegetáls.

Estos maceratos es fán en les bases, o siguen uns depòsits de mampostería que están enclaváts en mits dels tròços o parcèles de tèrra ahont se cultiven els cánems y tenen una longitud de sinc o sís metros de llargaria per tres o quatre de amplaria y dos o dos cinquanta de fondo.

Per-a fer la maceramenta o maceració, pòsen les garbes gitáes unes sobre les átres; y les carreguen de cudóls o bólos de riu mol gròsos per-a que 'l cánem estiga ben atapít en l' objecte d' evitar que puje al nivell del aigüa al omplir les bases.

Después que han estat huit o nóu díes en aquélla pudentina, desaigüen les bases llevant un tapó que tapa un forát que ni ha en un dels ànguls y part del fondo que té comunicació en una espècie de póu cego, ahont se verifique l' absorció de les verdes y putrefactes aigües de maceració.

Después trauen les garbes y les deixen al sòl per-a que 's fase la secamenta total y es blanquejen bé per l' acció decolorant y modificant de la llúm; y cuant están en son punt, procedicen a la garberamenta, fent garberes de diferents dimensions, redones o cuadráes—com els pallérs—

pero a la descubèrta, sinse fang ni pallús damunt, perque colocáes les garbes en una miqueta de revallá, les aigües de plutja esvaren y no fan mal a la collita; y allí esperen els cánems a que 'ls arribe l' hòra de ser portáts a *la guillotina*, al tallant o *llengüa de fèrro* de l' agramaóra per-a treballarse.

☺ L' agramá en la éra y

faenes complementaries

Pintorésch efècte presenten les éres de les alqueríes de Castelló de la Plana cuant agrámen el cánem. Pero a fi de que els que no coneixen esta *Costúm...* puguen formarse una idéa, forçós es que diguem unes paraules sobre l' artefacte que s' emplea en esta clase de faénes.

☺ ☺ ☺ ☺ L' agramá

Una agramá, com diuen els llauradórs, es una espècie de neuro-esqueleto de hipopótamo—pero sinse cap ni pitèus—cuals vèrtebres del espinás hagueren sigut serráes transversalment sinse destruir les unións y una vòlta treta tota la mèdula espinal, en el buit de la part de damunt li hagueren soldat *una llengüa de fèrro* que encaixara en el buit de la part de baix.

Eixa *llengüa de fèrro* no es com les *llengües viperines ni d' estrál*; es una de les que son partidaries de prometre pòc y fer molt, o lo que es lo matéix: *òbres son amórs que no hònes rahóns* y no s' ocupen més que de practicar el bé, en profit del prògim; son de les que van al seu avió, al trebáll, sinse ocuparse de la vida agena, sinse llevantances contra l' honor y bona fama de les persones, sinse falsejar la veritat. ¡Beneídes *llengües agramátiques* que 'n la cascamenta del cánem mos donen les fibres textíls tan útils a la industria y de un grant rendiment per-a la llaurança de esta Capital!.....

¡Hasta els metálls tenen vibracións més pures que algúns

còrs que en les raïls rosegáes per la corca de la entema no produïxen mes que 'ls fruits podríts de la calumnia!.....

~ ~ ~ ~ ¡Mutis!.....

De la llaór de cánem no cal dir rés, perque tots saben que aprofite per-a tornar a sembrár y es empleá en l' alimentació d' els canaris, cardaneres, paixarélls, gafarróns y verderóls, mèrles, cuhetéts, culiblanchs y vileros y rosinyòls, etc.; y si mos ocuparem de tal còsa, tindriem que dir que de llaór, encara que s' en consumixque molta, sempre 'n queda per estes tèrres ahont alguns *amateurs* ruráls y no ruráls—en son delér de vulgarizació—prenen *uns canya-móns*..... *que fan temblar les esferes*.

Definició més usual

de l' agráma ~ ~ ~

Xilofònicament parlánt, l' *agráma* es un cuadrúpedo de fusta, o siga un trónc d' arbre gròs y séc, sostingút per quatre cametes redones, com si foren mitjos rádios de roda

de carro d' ordinari, dels que porten sis o sét máchos de tiro y un burrét moruno de puntér que serveix de guía.

Les comes de davant son més curtes que les de detrás,
[164]

per-a que 'l rústic aparato tinga un poquet de pendént, al efècte de favorír *la cascamenta*, y de fér esmunyír la garba de dal cap a báix, a medida que van trencánt els canyamisos, y pegánt ginolláes en la cama dreta y a tót pés cuant se ráu.

El trónc de la párt inferiór, te un buít o ranura que 's díu la canál, y es de un pá m d' ámpla per un atre de fonda-ria, en cual táll encaixa la cuchilla, tallánt o *llengüa de ferro*, que pòrta en tota la seua llargaria el tronquet de damúnt o siga el más, que en la extremitát lliure té un agarradór, ansa, o maníll del matéix tronquet, y en la posteriór unes *garroneres* que 'ntren en dos foráts lateráls del trónc, que recibeix els còlps contundénts, monótonos, lentos, acompasáts; y no use el nòm gráfic de *gólfos*, perque ésta parauleta té un significát mólt distínt en la *Villa del Oso y del alborso*, apesar de tindre els madrilenyos per Patró a Sant Isidro Llauradór.

* * *

Els agramaórs van a jornal, cobránt catorce quinséts diaris, o bé treballen a préu fét, a estáll.

Ants de començar l'agramá, pòsen les garbes de cánem en *el calfó*, o siga un clòt cubèrt en una montoná de canyamisos per-a protegirles de l' aigüalera de la nit.

* * *

La faena de l'agramá es curiosa, bonica y distreta, per-o per la polseta que 's desprent s' irriren un poquet els úlls y la membrana nasal o pituitaria y els árbres pulmonárs o brónquios, y dona una picoreta en la góla, com un destilo que fá tosír als treballaórs, hasta el punt de que, algúns, no poden agramár perque ya están danyáts del pít.

* * *

Les garbes les agrámen sanseres, per-o cuant les pòsen damúnt de l' *agràma*, les trenquen en dos masáes per-a que acoplen millór cuant se treballen.

* * *

Les còlles d' agramaórs, per lo generál son de cinc, sí y sèt; y uns, cásquen o siga, fan la trencamenta y espolsamenta, per-a que desprenentse la párt llenyosa, quede solsent les filajes fibreses o textíls, que semblen cabelleres esteses d' agüeles gegantes, que plenes de monyos postiços, estigueren esperánt a les pentinadores per-a lluir el garbo y fér alguna conquisteta, perque..... *en este mon tót se despache.*

* * *

La *pentiná* es com la que 's fán les dònnes cap atrás en escarpidor clár, per-o en puntes de ferro acerát; y en cónter de posár *bandolina*, òli d' olives en essencia de bergamòta, de geránio, de macasár y de ròsa, o el petróleo refinát de Gál o sinse *galicimes*, o el rón quina, etc., ni atres *porqueríes*, empléen un *procedimént més curios*, antig y barato, o siga a *salivá limpia* encara que parega bruta a primera vista, servíntlos d' escupidera la *cacholeta* de la má; y a saliváes y a manotáes, fan la *brunyimenta* en la pentinamenta d' els *maços*, perque la *saliva dijuna*, diuen que es bona per-a moltes còses; y per-a la costalamenta del cánem, es un adyuvánt y correctíu de primera necessitat, perque *limpia, fija y dá esplendor.*

* * *

L' agrupació de varios *maços* forme 'l *costál* de cánem.

Cuant *els costáls* se treballen a 'stáll els fán de *quinze máços*, equivalénts a *nóu garbes*; y si s' els confeccionen els ámos, pòsen *setxe o vint maços per costál*, per-a portar-

los a la *Llònja* a véndrelos, si li 'ls cómpren y a cobrarlos, si li 'ls páguen, per-o previa la pesamenta en la romana, prenént nóta el pesadór del Ajuntament, que después de cobrar els dréts, entrega el talonét comprobánt.

A pás de tortuga

Cadascú té la seua manera de caminar, *aixó vá en encarnaúres*; per-o estíc cabilós perque he llegít en el *Mapa Mundi*, que existeixen unes montanyes dins del már que es coneixen per el nòm de *les Isles Tortugues*. (1)

La Naturaleça es mólt sabia; y en les espècies çoològiques, el hòme observadór té eixèmplies de solidaritat, per-a fér estudis comparatíus d' una finalitat progresiva, aplicables a la familia humana, a la que la inteligencia, sensibilitat y voluntat la distinguéix entre totes les demés de gráu inferior en la escala animál.

* * *

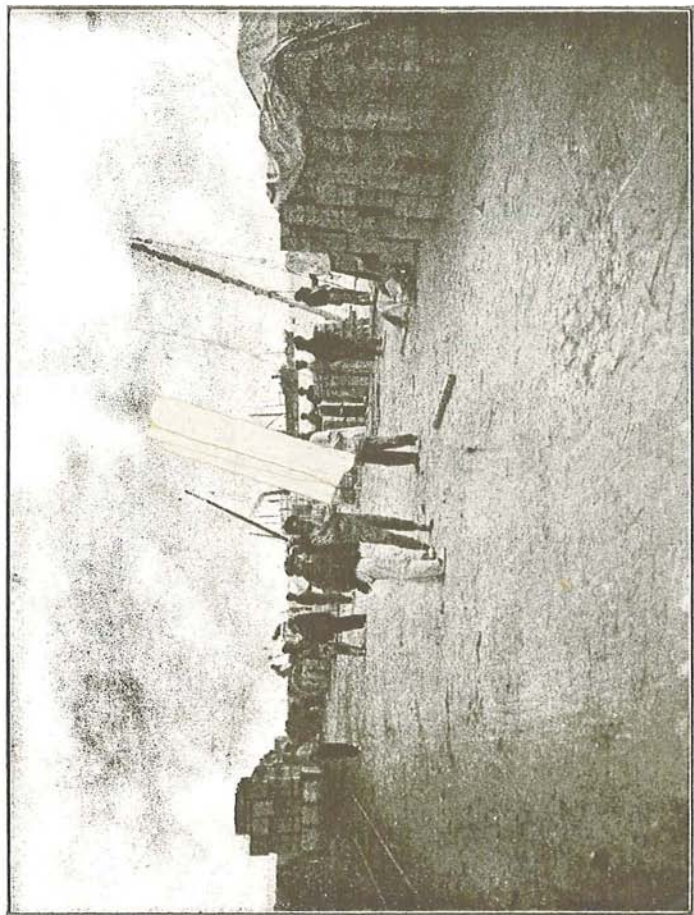
Per no saber el domicili ahon pasen el temps, *dormínt a la bartòla*, aquélls botánics de la antigüetat, *Hipócrates y Plinio, Aristòteles y Teofrasto*; aquélls románs, *Catón el Antíg, Varrón, y Dioscórides*; aquélls de la Etát Mitja—a principi del sigle VII—, els alárbs véll *Mesue, Rashes, Averróes*,—en el sigle XII—; y el sabi frare dominico *Vicent Beauvais*, autór del *Speculum majus*; de *Piteas*, el célebre predicadór *Santiago de Vitry*; dels veneciáns *geógrafs Póli*, del de més fama que tóts *Márch Polo*; del frare italiano *Odorico de Pordenone*, misionér en China, etc., etc. No m' es posible interrogarlos, ¿perqué 'n nòstres terres *de la Plana, aném a pás de tortuga* en la párt que afècte a la *Mecánica Agrícola?*.... (1)

(1) El Concejal del Ajuntament Enrich Gimeno—consignatari de vapórs, rich propietari y fabricánt de moltes cóses—, *té algo* que 'l distinguéix dels terratenientes d' esta Ciutat. Yó he vist que per-a llaurár son supérb arnelár emplea un forçat de tres o cinc relles que van montáes en un armaçó que descansa sobre tres rodets de férro giratòries a modo de triciclo; y els arbres els arranca de rail, en un sistema de polées mogudes a torn.

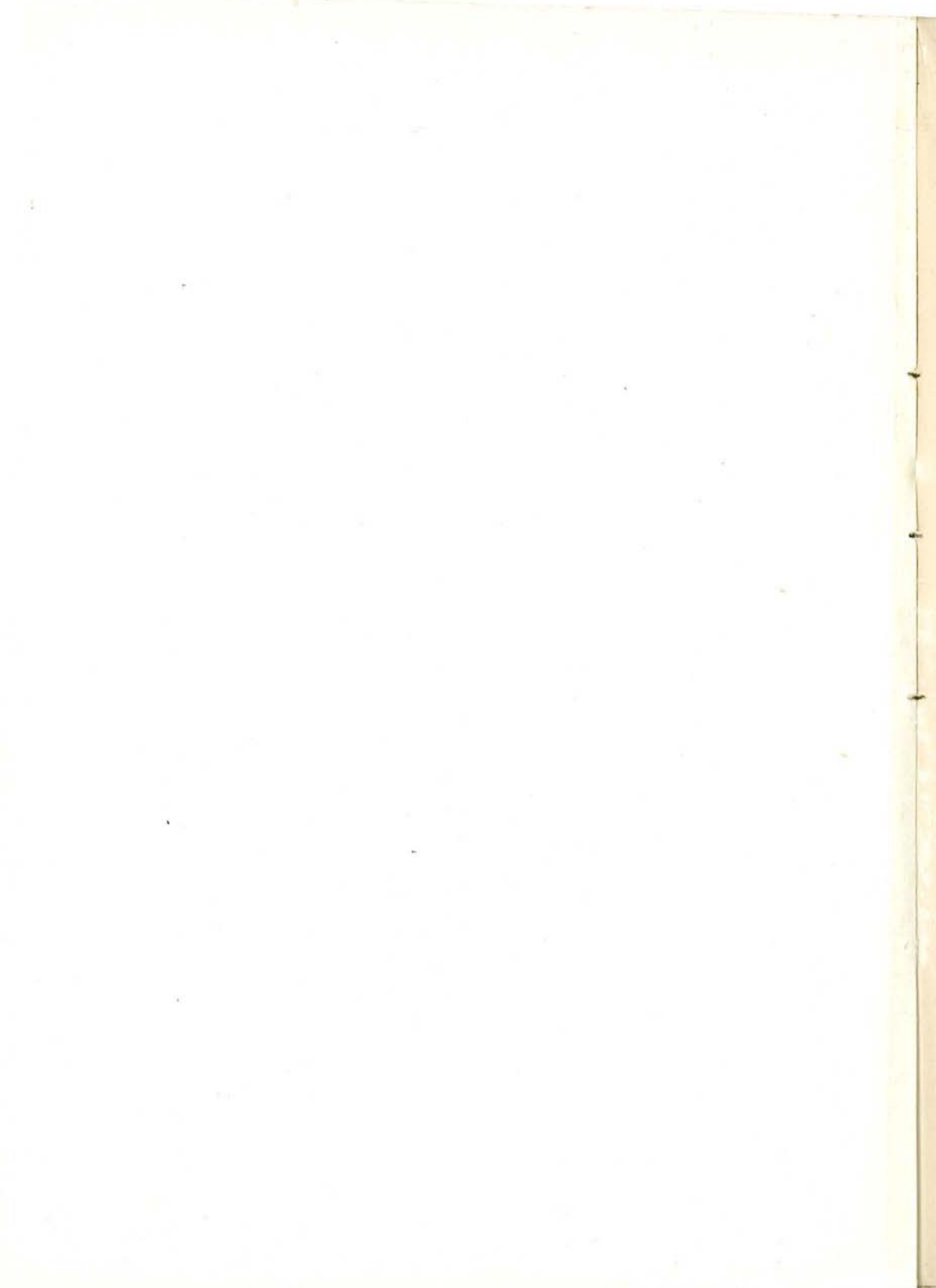
Aném a *pegár un bordo* per tót el terme municipal de Castelló, tanquém els úlls un bòn rato y tornémlos a obrír pensánt en la genealogía de totes les families llauradóres, desde la expulsió d' els mòros hasta la época presént; y en cada éra, en cada arbre, en cada trónc, en cada branca, en cada rama, etc.,—per orde de cultíus y de faénes—, vorém inmutables el forcát alárb, la sembraora, la taulaora plana, la taulaora de falsóns, el trill, la forca clara de tres forcóns per-a ventár el blát en les batudes, la fàls de serrár, la fórc-a espesa de cinc o sís forcóns per-a ventár y apartár el pallús, la pala per-a la última pasá del blát, colaór, criba, cabaços, sáchs; y pel mig dels tròços y els racóns de les alqueríes, la llegona de formigár, la llegona de caballonár fesóls y pataques, la aixá caçuda, la aixá estreta o escarpe-llera, l' eixartéll per-a raure, la maça per-a destarroçár, les corbelles per-a segár blát y herba, les falses canemeres *de cólp* per-a segár també cánem y blát, els falsóns per-a llevár la remulla, y d' estraletes per-a capolár, y d' estráls per-a asclár nyenya seca, y per últim, els podóns y les estisores. ¡Apérs de llaurança que han pasát, pasen y pasarán de generació en generació, hasta que la tèrra en que habitém, vindrá a ser un còs mòrt—per falta de calór—, *seguínt sa trayectoria infinita per entre la infinitút de astres que 's veuen flotánts en els espays infiníts, separáts eternament per distancies infinitaments gránts, traçáes per el Déu de les infinites misericordies, sols hipotèticament comprensible per-a la mentalitat matemática, en sos cálculs infinitesimáls e integráls de la belleça abstracta o filosòfica algebráica, que converteix el cerebro del matemátic, en una òlla de grílls, elevá a la enésima potencia meningo-coccen-serun-monomaníaca!*

* * *

Faré punt final a este estudi de divulgació de *Costúms agronòmiques de la tèrra*, diént: que en la éra, tenen els
 [168]

EMBARCANT TARONJA

seus *ramasos de bojes* per-a amontonár els restos del grà de les eráes; per-o si alguna dòna está *oberta de llóms, o té hòsos en la pancha*, emplée la granera; y en les faldetes arreplegâes cap atrás sobre la regió lumbár, ensenyant els vións, descubért el gipó, mocadór a la pasiega per-a no desgrenyarse y sombrero de palla, de dos o tres perres, per allí vá *la formigueta* sempre tan joviál y tranquila cantánt:

*“Te criastes en la éra
batiendo paca,
batiendo paca,
y en camás de la brósa,
saques la pata,
saques la pata, etc., etc.”*

¡A la tarònja!...

Desde 'l mes de Novembre, después de *fira ae Tóts Sants*, se veuen per els carrérs de Castelló bandáes de xiques y xícs que, cabás al còll y saquét del menjár en má, van a lo que 's díu per así *ja la tarònja!... ja la tarònja!...* donánt un nóu aspècte als *Cuadros...* de vitalitat de la població agrícola.

* * *

Cuant les fresques brises otonyáls han mustigát les flòrs dels camps y despullát de fullám els árbres, y la tremolosa y escarnada má del invèrn, asoma per els picos de Penya-golosa y arranca les vèrdes alfombres que tapaben les terres de les hòrtes, sobre les que picotejaben joyosos y dormíen tranquíls els aucélls, encara s' enlayren ufáns els tarongérs de *la Plana*, com si foren permanents y gegantines alfábegues, que en les parts termináls de ses branques estigueren a mils, agarráts en les patetes, gròcs canaris en

el cap baix l'ala, formant bola per-a no morir de frét. ¡Per algo es diu a la taronja, *el daurat fruit!*...

* * *

La collita de la taronja, fá uns vinticinco o trenta anys, constituía una forta riquesa, que después ha anat disminuint *per moltes circumstancies*, y huí entre la crisis comercial per la guerra europea, el aumént dels fletes y de la fusta, etc. y la negreta, serpeteta, caparreta, póll roig y la carencia de primeres matèries per-a la fabricació dels güanos, prou fá el collitèr si tráu per-a els gastos de cultiu y fumigacions, y poder *posár un hòs al òllá*, perque la merma es grant.

* * *

Avants de entrár en la descripció de les operacions que 's fán desde començar a collir hasta embarcár els fruits, no estaré de més el que diguém cuantes varietats tenim per terres de *la Plana* en l'actualitat.

Clasificació de la taronja que 's cultiva en el terme municipal de Castelló de la Plana.

Taronja de Visiedo o *de la rameta*.
Taronja de Algeciras.
Taronja de la còrfa dolça.
Taronja de tót l'any.
Taronja de la cadena.
Taronja China, (d' ésta, pòca).
Taronja Imperial.
Taronja de flòr tardana o *de Sant Joan*.
Taronja de repóm.
Taronja comuna.
Taronja Murciana.
Taronja chata o *borreguera*.
Taronja roig comuna o *de sang de rocí*.
Taronja Inglesa o *morruda*.
Taronja oval doble-fina, (superiór).
Taronja mandarina,

y *taronjes enconfitáes* en totes les sucreríes o confiteríes.

* * *

Les tarònjies se compren a *úll* o contáes. A *úll* es lo més convenient per-a el que no está asociát a cáp Cooperativa, perque—después de calculár els millérs—, se les emporten en el plaço contractát y en páu. No me expliqué bé, *en páu nó*, perque el venedór cóbra o no cóbra, *segóns la clase de pardál que ha picát en l' aveáll*.

El que ha de vendre la tarònja contá, yá pòt arremangarse bé y posár *un lince* per la seua párt, perque ni ha contadórs tan listos que *el poalét* el converteixen en pòu sinse fondo, ahónt van a parár mólt centenárs de tarònjies, perque tenen més habilitát per-a els escamotéos que el matéix *Canonge*.

* * *

En còlles més o menys numerosas, s' escampen per els hórts les collidóres y collidórs, y alicates en má, van tallánt els fruít per el pesó y ben rasét, y aixina es conserven millór y nó s' esgalle la péll de les tarònjies ni se fá malbé l' árbre.

En cabaços de palma trasladen la collita a un puesto determinát de la finca, ahónt la pòsen sobre palla o en un llansòl de llens gròs o una lona, per-a que no se rasque ni se casque.

Al front d' esta *genteta*,—ahont abunden les *caragoleres del pany de la pólvora*, carrer Caperó y extramuros de la població—vá el cap de cuadrilla que representa al comprador almaceniste.

Els *cormeros* son xicuelos que tenen la misió de collir els fruít dels capólls dels tarongérs y s' enfilen per el brançatge com si fóren gats fréstecs.

☞ ☞ **En l' Almacén**

Llúm, vida, alegría, ruído, moviment, abalòts, rialles, rencilles, envetges, predileccions, pretericions, òdis, simpaties, escoltetes, amoríos, cuentos y chascarrillos, de tót, de

[171]

tót tenim *com en caixó ae sastre*, en els almacéns de taronja que es confeccione en aquélla atmósfera ahónt están acumuláes totes les caloríes de les taronjéres de *la tèrra*, que están baix la vigilancia de la *celadóra d' almacén*.

Avants de dir algo sobre la confecció, deu coneixer el lector els nòms y número d' almacéns en Castelló.

Clasificació dels Almacéns de taronja en Castelló de la Plana.

Almacén d' els Masíps, continuadórs del *de Charrete*.

Almacén d' els Peris, continuadórs dels *Rúlls*.

Almacén de Gimeno, continuadór de '*I Barrero*.

Almacén de Boscá, continuadór de *Che-rolí*.

Almacén d' els Simóns, continuadórs de '*ls Gaetanéts*.

Almacén de Causanilles.

Almacén de Sèrra.

Almacén de Guinòt.

Almacén de Climént.

Almacén de Rambla.

Almacén de Tonét del Pònt.

Almacén de Catalino.

Almacén de Pedraques.

Almacén d' el Retorét.

Almacén d' el Tremendo.

Almacén d' el Querido.

Almacén d' el Senyorito.

Almacén d' el Escaporrút.

Almacén de la Cooperativa d' els Llau-radórs.

Almacén de la Cooperativa *La Victória*.

Almacén de la Cooperativa *Naranjera de Proaucción*.

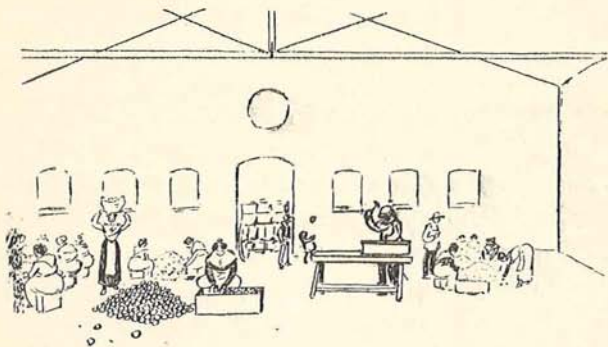
* * *

Les tarònjies se distinguisen en *selectét* de primera, segónt, tercera y *floreta de repóm* y *de rebuíg*; y de totes s' en envían a Francia, Alemania, Inglaterra y Rusia; y *hasta l' atre món en remitisen...* dins la panxa dels xiquéts que 'n una fartá agarren una terrible indigestió, perque se les menjen a mitja bòlta.

* * *

Les treballadóres se distinguisen per la classe de faena que fán, com també no poden confundirse els operáris per la mateixa causa.

Les *triadores* son les que seleccionen els fruítis segóns classe y tamany. Les *empaperadóres* enrollen les taronges en papér de seda blánc o de colór ròsa, sinse imprimír, o

imprés en marca y lletres *doráes en falses purpurines*, que 'ls perjudica la salut. Les *encaixadóres* colocoquen les fruíties en les caixes en rincleres compactes y en imperceptible vagació; y les *cabaçejadóres*, les trasladen d' un puesto a un átre en cabaços bláncs de palma fina.

* * *

En carros trasladen als almacéns les tarònjies, bé en tires de cabaços, unes damúnt de átres u omplínt les cai-

xes, convertides en *lliteres*, protegint fondo y costáts en estores y marfeguetes de palla, o parallofes de panís; y segóns la grandaria dels vehículs, entren tres, tres y mig o quatre millérs per viatge; y una vòlta dins l'almacén les descarreguen a montóns d' un matéix nivéll.

Les tarongéres

Com se trata de *La Ciutat alegre y confiá...* perque les xiques *del terreno* sempre están contentes quant van y venen dels almacéns, y confien en la disminució de hòres de trebáll y en l' aumént del jornalét, es precís dedicarles párrafo apárt. ¡Al cáp y al fí perteneixen *al bello sexo en forma nativa*, com el Mercuri de les mines d' Almadén *que cría la tèrra!*

* * *

Les xiques van als almacéns a les sét del matí, ixen a la una y tornen a entrár a les dos de la vesprá, per-a anarsen cap-a casa a les sét de la nít. De manera que tenen una hòra per-a dinár, o lo que es igual *sisanta minúts*—relonje en má—, temps suficiént per-a agarrár la rúa y menjár de gelát pels carrérs de la capitál. ¡No es extrány, pues les *clorósis, anèmies, histerismes de forma nerviosa, resecacions intestínals, relajacions d' estómecs, leucorrées y disminorrées!*...

* * *

En fí, que ya tenen prou matèria *els conferenciáns* del Círcul Mercantil per-a fer un discurs de *extensió o vulgarizació tarongeril* y com algo podrán dir sobre la fabricació de la esència de azahar, alcohol y ví de tarónja y ácit cítric, yo no tinc que dir rés més sobre estes *Costúms de la tèrra...* que: les xiques tenen mitja horeta de descans per-a berenar y, quant se retiren del trebáll van agarráes del bras ocupant
[174]

de part a part els carrers, com la família de Calatoráo de Gigantes y Cabezudos quant arriben a Çaragoça a vorer la Pilarica; y els xiquets, si veuen que les xiques mouen molta algaçara, tenen la *Costum... de cantar una maçurqueta* cual lletra es:

—*Les tarongeres,*
cuant vant a misa..... etc.

.....
—*Mare, mare, mare vinga*
mare vinga y les vorá..... etc.

* * *

Els treballadors d'almacén se diuen clavetejadors, als que claven les caixes; embaladors, als que les aseguren nungants en còrdes d'espárt; y carregadors, als que en carros les transpòrten a la estació del ferro-carril per-a la facturació o al Pòrt per-a l'embarc.

En les caixes, caben 420 y 714 taronges; y el número d'aquelles que carréguen el carros, segóns la grandaria dels mateixos, es de trenta hasta coranta caixes com a máximum y del almacén al embarcadero, fan pagar *10 centims* per transpòrt de caixa.

* * *

Tanquém els almacéns de taronja y anemsen a vorer *si pinte la garròfa* per Benadresa.

La plegá de les garròfes

Desde Sant Miquèl hasta la segont quincena de Novembre, es la época de la operació agrícola coneguda per *la plegá de les garròfes*.

* * *

Els màsos, o masíes enclavades entre l' altra part de la *Rambla de la Viuda*—báix del *Sitjár d' Onda*—y *la racóna de Benicasi*, presenten en aquélls dies *cuadros... de antiga y rústica factura* quals márcs, de pedra seca, van ser construïts per les nervudes mans dels primers cultivadors del secá de *la Plana* que sembraren garrofins y multiplicaren y empeltaren rebrotisos.

Els amos de les finques, els propietaris que pasáren el fòrt del estiu en el Gráu de Castelló, en *les Villes*, en Lluçena del Cid, en *la Vilavella*, en Ontenient, y en Benasál, etc., van a respirár el aire de montanya menys oconicát pero més bó, més séc, més saludable, en el que no se sent la farúm del péix, ni del alquitrá, ni dels gambérs y eixèrxies, sinó els gratisims perfums de les ginestes y espigóls, dels romérs y timonéts.

En molts màsos celebren misa els diumenges y además de servir allò de compliment del precepte relligiós, es punt de visitéu, recreó y *cuchichéo* inherent a tót contacte social de veinát campestre y *no campestre*.

Les plegáes les fan còlles de Castelló y d' Almagora, Benicasi y Borriól; y segóns el número de jornáls de la finca es el de collidórs y plegadores, que, per lo general van en grupos de dotce, sétxe o vint.

El fruit el cullen en canyes de gancho, llérgues per-a els capólls y més curtes per-a les rames més baixes y laterals dels arbres; y les xiques van plegant les garrofes que cauen en terra y en els cabaços les porten als sács que òmplin y que sosté el que fá de cap, que 'ls nuga en un cordéll d' espart y els deixa per baix les garroferes hasta que 'ls carros els transporten per-a almacenarles en els depòsits o *garroferes* dels casalicis.

Lo més bonico de *la plegá* es per la nít, después de sopár, que reine una excesiva y verdadera democrácia; y tóts meçcláts, masoverés, plegaóres, collidórs, carretérs, y *cèrts ámos* també, contén cuentos, ballen, *fan pasos* y soliloquis y corregudes de bóus o juén al *chí vé la rata*, etc. etc.

Este jòch, apesár de lo sencillo, té les seues dificultáts y els seus perills. *La próba vá de báes*. Sentats, en terra plana, xichs y xiques, hòmens y dònnes, fan rògle, alternánt u de cada sexo; y, com están ajupíts, fan corrér una espardenyia per baix les cames. En mitj de la circumferencia está el que páre, *de mostra com un gós faldér*, y cuant li diuen, ja éll!..., fica les mans per baix de aquelles mases compactes de nérvis y tendóns dels treballadórs y plegaóres y, si no tròbe *la prenda*, mentrimentes éll furgúe per baix, el ablaúren a espardenyáes per dál, principalment si vā çarpechant les pantorrilles a les femelles que tenen el novio al costát.

A vòltes, el que pareix més tonto es el més espabilát; perque 'ls que van de bona fé, se creuen que 'l que páre no té habilitát per-a encontrár la espardenyia y es que, *el angelét*, fentse el *non sabo* s' entreté en pegar *pesiguéts de monja* com o demostren els chillíts de jáy!... júy!..., jóy!..., ¡fuíg que te picará!..., ¡máre... non carita!... y atres exclamacions que corroboren que el *pagano* es molt listo per-a *torrá*... *cacáu*.

* * *

Les xiques dorment fen *cama redonda* o siga totes juntes en una habitació y ants de dormir-se armen la grant algaçara y,—segóns díuen—en camisola se dediquen a la destrucció de chupópteros botaórs, vulgo púses, empleant l' antic *pulgómetro digital*.

Cuant les garròfes les transporten a Castelló, els carros van a *tópe*, segons la grandaria de la caixa, puig pórten de 24 a 30 sachs y, sobre esta pilera, van els carretérs, plegaóres y collidórs que es un miracle de Déu que en una recalca no vagen tóts al vítol, no bòlten.

Hasta fá... uns vint anys, que 'n les masáes, per la nít, donáven als llogáts lo que élls díuen *un plát de calént*, o siga l' *olla de mas* que es una meçcla de fesòls, arròç, patagues, carabaça, y *un chorritó* d' oli per-a la sofregida de ceba, tomata y álls; pero, el últim día de *la plegá en conter de l' olla rególla* els acotentaben en una caçolá d' arròç en cárn, *de propina*. Pero, en l' actualitat, aquéll gasto el reduíxen a dinés, com augment de jornál, y encara els resulte més barato perque, cèrts subjectes, *son embudérs*, com si patiren *fam canína*, y *mengen més que un càncer*, *tráguen més que un trúll* encara que *tinguen la dentaúra com una agramaóra mellá*.

* * *

Después de les plegaóres van les espigolaóres, perque com... *la vista del amo engorda al caballo*, ni ha terrate niense que nó dòrm ni sosegue; *tenen tant... interés*, per no dir tacanyeria, que no deixen perdre un garrofí contra la sòca de les garrofères, perque sempre tenen *en la enrònia clavát*,—com *un tornillo sin fin*—, el provèrbi aquéll de *no es pastór qui guarda son ramát*.

Conéch propietaris, que no citaré per no ofendre sa extraordinaria... modestia, que, después de la *plegá* y *espigolá*, tenèn la *heróica paciència* de fér—personalment—una *segont espigolaéta* y, desde la eixida a la pòsta de

sòl, van recorrent el terreno—*lupa en má*—y arrepleguen tots *els borrachéts*, o siguen totes les garrofetes desde un a cinc centímetros de llargues, omplíntse els bolsillos del pantaló e interiòrs y exteriòrs de la chaqueta y blusa apedasaés. *¡Es el colmo!*. Y per-a fer més amena la *recolecció homeopática* de les *garrofetes dosimétriques* vant recitant la *décima* o *espinèla* aquélla, cual *traducció lliure* es:

—Conten d' un sábi que un día
les *camarrojes* buscaba
y *cardínjes* que 's menjaba
com els *llicsóns* que collía.
¿Miser com yó—es repetía—
bé existirá en Castelló?
Y al atisbar de gaidó,
va vóre a un veterinári,
que 's tiraba al páp l' herbari
que guardaba en un montó.

Pero si aquell sabi-fondo Jeremíes haguera anát detrás d' els *individuos del margen...*, en cónter de garròfes hauríe arreplegat *búfos*. ¡Bons Ministres de Hacienda!...

Escuses de mal pagadór

Ya están presentáts, a la deliberació imparciál del Jurát calificadór, els *Cuadros... més importants y clásics del Museo popular*. Pero... com he perdút les cláus de les portes dels átres departaménts, no púc obrír en este momént, les demás dependències, per-a ensenyár els atres *cuadros y cuadréts... de plaçeta y de carrér*, que completen les instalacions pictòriques locals.

Queden també per vorer les *galeríes de Cuadros... de figura*, o siguen *personages y tipos*—retratáts de còs sanser y de mitj còs—, que per un mecanisme especiál, pòden adquirir cèrt movimént y desfilár com si foren *caloyos* o

reclutes, quant pasen per baix de la sagrada ensenya nacional, después de la missa de campanya ahónt prestaren el *jurament de honor davant de Déu, per la Patria y per el Réy.*

* * *

¿Perdre les claus?... ¡Quina contrarietat més tremenda!..
¡Quín compromís més gránt per-a mí!... Pero... ¿qué dirán?... ¡No u sé!... ¡Paciencia!... ¡Ah!... ¡Una idea, una idea!... ¡El méu *milórt* em traurá de apuros!... ¡*Chúcho... chúcho... búscaló, búscaló!*...

¡Yá olore... yá olore el méu gós als quatre vents!... ¡Esperém, esperém!... ¡Silencio!... ¡Chitón!...

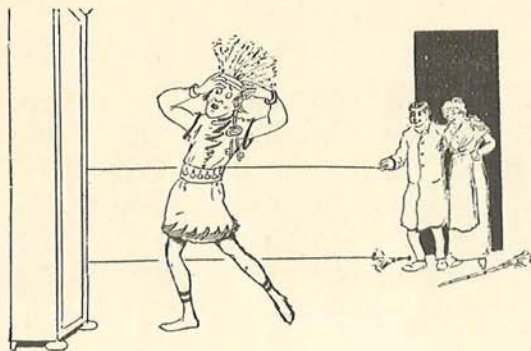
¡Viva Santa Rita!...

No sòc supersticiós, pero créc en els miracles.

Havía perdút les claus dels demés departaments de la exposició de *Cuadros de Costúms Castellonénchs*, que he presentát al Jurát y com no podíem vorer les demés dependències perque el temps m' ha faltát, com un manyá que li nega a ú la gánçua per-a obrír les pòrtes, he reçát un Pare Nòstre a Santa Rita de Casia—*Patrona dels imposibles*—, y será posible obrír les habitacions sinse despanyar, perque han aparegút les claus gracies a Déu, después que he armát un escándalo morrocotút en ma casa, registránt inútilment estanteries, calaixóns, racóns y raconéts, portánt a barrées a les criées, practicánts y a tota la meua parentèla.

Pero... al entrár en l' entresuelo, a continuár les *pesquises per-a la busca y captura del manóll ferruginós*, el méu *milórt*... el méu *milórt* ha lladrát, ha lladrát en lladríts de alegría; y una rialla franca, argentina, simpática, ha esclatát en els llabis de ma estimada espòsa, y he quedát sorprés, corregút, afrontát, perque al retratarse ma figura dins l' armari de lluna de l' habitació, he víst que les claus, ¡les ditjoses claus!... les portaba yò damúnt. ¡Distretament me

había penjat el llavero en el pabelló elíptic de la orella esquèrra, com si fora el pendiente que porta Nelusko el de *L' Africana*.....

— @ — **Trebút pòstum**

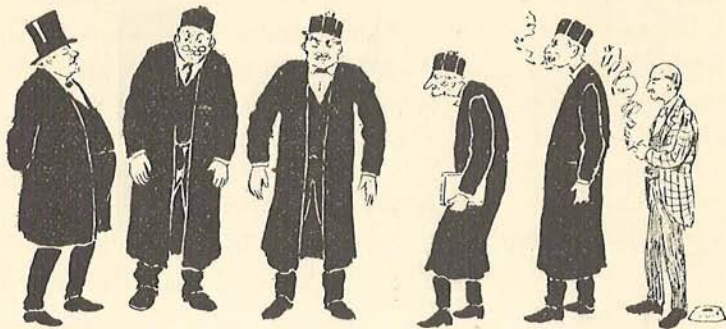
Modestes son les instalciòns, pero he comprát el terreno y he pagát al contát als operaris que m' han ajudát a la colocació dels *Cuadros*... y figures; y com el perímetro es masa xicotét, per-a tót lo que poguera exhibír, deixe per-a atra ocasió moltes més coses que promét presentár en públic, segóns l' éxit que pugua tindre en taquilla, si es que no es pérden alguns duréts per lo camí, avánt d' entrár en Contaduría, ahónt se ha de fér el recuento per-a la liquidació total.

En les primeres galeríes están els *tipos* de més baixa categoria, aquélls que *se immortalizaren* com els bufóns que féren les delícies dels réys y cortesáns dels temps de *Mari-Castanya*, en Espanya y en el extrangér.

En les de segónt terme, tením als que es feren *célebres* per les seues xifladures y rondalleríes.

En les sales de primera, aixequen son arrogánt figura, les personalitáts que predicaren en l' eixemple, libertát y patriotisme; y en lo grant saló centrál, en vitrines especiáls, se destaquen les venerables y simpátiques siluetes de

aquells que van ser nostres mestres, que en son paternál amor, mos traçaren l' àmpla senda, per ahont l' hòme de *Ciències* y de *Lletres* camina en el pesát bagatge de sa cultura.

Pero... com en mígs del les montanyes rocoses y desèrtes naixen y creixen flòrs silvestres que 'n son càlç condensen les més preuades essències, els perfúms més delicáts, aixina s' enlayra en el mateix centro del grant departament de lujo, la estàtua de *la Fama* a cual pèus de Hada encisadora, dormen tranquilament uns cuants fills de *la terra* ayments de la *Caritat* y del *Progrés*, de les *Belles Arts*, de la *Ciència* y del *Art Diví*.

Uns abraçáts contra pileres de sács plens de moneda; átres, sobre montóns de tèrra argila, alabastre y tróncs de arbres; éste, estrenyént contra son pít una paleta pictòrica; aquéll, arrimát a una mochilla y una carabina y un machete, sostenínt en la má dreta un compás graduát y en la eçquèrra, unes *Táules de Pitágoras*; el de més allá, a la sombra de grants llènços sostingúts per supèrbs *caballéts* ¡vigiláts per Apeles que plòra, silenciosament, banyánt en ses llágrimes manòlls de pincélls!... y el més homílt y el més grant, ¡tenínt per capsál una hermosa guitarra sinse clavilles y en les còrdes trencáes.

* * *

Y he procurat enrecordarmen de tòts, perque no tinc ganes de que el día del *Juhí Final*, cuant tòque la *trompeta del Apocalípsis*, si me encontraren amagát per algún racó del *Vall de Josafat*, em pegaren unes cuantes bofetaes per no haberlos rendít un *tribút póstum*, un testimoni de pública admiració en el transcúrs de la meua vida; aixina, cumplít este deure de paixanatge, sempre tindré un defensor en el cèl, perque, Sant Pere, no m' abandonarà; y al que s' atrevira a *amotinarme*, al que fóra mon agresór, en una clauá en lo cáp, li faría algún bóny com els dos púnys, tenint que anarsen depreset a posarse banyes d' aigüa beneida en la piscina de la penitencia, empapant el cotó hidrófilo del arrepeniment y sugectantlo en el bendage del perdó.

@ @ ¡Mòrtui Sunt!...

¡Morguéren!... ¡Sí, morguéren aquélls *castellonenses* cuáls imágens, están prisioneres en *els márcs dels recórts de ma tèrra!*... De ahí han trét *ampliacións els artistes de Castelló*, pera demostrar a les generacions del advenidór que, en el any 1915, teníem cambres nòstres, máquines modèstes, pero própies en les que ham pogút fér retratos y retratos de les còses de nòstra mare *Castalia*, empleant els *vero-fijadórs* de la voluntat, els *reveladórs* de la veritat, y els *fijadórs* o banyes químics del carinyo, sent el mestre-director del taller de fotografia dels *Cuadros de Costúms Castellonénchs*, el Doctor Cantó—com he dit en el Preambul—perque sent metje de *malalts y de lliteratura*, en el estilét... de sa inspiració, recorre el trayecte fistulós del flemó que pòt gangrenar el organisme social y li aplica el antiséptic poderós de son consell cultural per-a curarlo. Y, sobre la placa gelatígena de sos entusiasmos regionals, estudia, en el potent *microscópio* de son cervéll, els corpúsculs que pululen en el aire popular, per-a fer la selecció bacteriológica necesaria; y preparant les coloracións própies

dels cultius, multiplica els microgèrmens patògenos que poden curar la infecció orgànica valencianista, matant en la vasija dels àcids corrosius del despreci, els *gonu-cocus* que, inflamant la mucosa de la envecha, produïsen la asquerosa supuració del egoïsme personal.

• • **¡¡Avant gént!!..**

Ché, *Botones*, òbri totes les pòrtes y mentrimentres *Nicodemus* repica la campana, *Bufanúbols* que tòque la trompeta, y tú tírali de fòrt als platillos, que el *Barrugueta* rodará el manill del òrgue, y *Llengüa-llèrga*, que cride com un queixalero hasta desganyitarse com una gallina cuant te *la pepita*; la cuestió es que 'ntre gént, que 'ntre gént en la exposició de *Cuadros de Costúms Castellonénchs*..... a vore les sorprendénts reproduccions—de tamany naturál—, dels *tipos de la tèrra*, que están mogúts per la fòrça impulsora del afècte regional... ¡*Adelante señores... adelante... por la miseria de un reáll*....

